

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

УКРАЇНЬСКА
ГЕЛЬСІНСЬКА
СПІЛКА З ПРАВ
ЛЮДИНИ

ІСТОРІЯ ОДНОГО МІСТА: ЯК ВИКЛАДАТИ ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ НА СХОДІ УКРАЇНИ

КИЇВ 2020

Автори/авторки	О. Біда, О. Козорог, І. Костюк
Рецензенти/рецензентки	М. Араджионі, Г. Ленчовська
Загальна редакція	В. Потапова
Літературна редакція	С. Рибалко

Видання містить методичні рекомендації щодо висвітлення на уроках історії України та позаурочних виховних заходах у загальноосвітній школі питань перебігу ініційованого РФ збройного конфлікту проти України, порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права, а також гуманітарних аспектів на частині території Донецької та Луганської областей у 2014 – 2019 рр. на основі матеріалів аналітичних звітів «Історія одного міста» Центру документування Української Гельсінської спілки з прав людини. Видання є частиною взаємодії Української Гельсінської Спілки з прав людини та Міністерства освіти та науки у створенні ефективної та функціональної системи освіти у сфері прав людини, згідно Меморандуму від 10.04 .2018 року.

Дана публікація стала можливою завдяки щедрій підтримці американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках програми «Права людини в дії», яка виконується Українською Гельсінською спілкою з прав людини. Представлені погляди та інтерпретації не обов'язково відображають погляди USAID або Уряду США. Відповідальність за вміст публікації несуть виключно автори та УГСПЛ.

Детальнішу інформацію про діяльність USAID можна отримати у Відділі зв'язків з громадськістю Місії USAID в Україні за тел. (+38 044) 521-57-53, а також на вебсайті: <http://www.usaid.gov/ukraine>, або на сторінці у Фейсбук: <https://www.facebook.com/USAIDUkraine>.

Звіти Центру документування можна знайти на сайті УГСПЛ: <https://helsinki.org.ua/publications>

Історія одного міста: як викладати окремі питання щодо збройної агресії РФ на Сході України

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Якими є освітні можливості вивчення теми сучасного російсько-українського збройного конфлікту в середній школі	6
2. Чому присвячений проект УГСПЛ «Історія одного міста» та якими є його мета і суть	8
3. Що слід знати вчителю про гібридну війну та правові норми, якими регулюються ситуації та проблеми, пов'язані зі збройною агресією на Сході України у 2014 – 2019 роках	9
4. Якими є психолого-педагогічні аспекти вивчення сучасних збройних конфліктів у системі середньої освіти	15
5. Додатки	19
7. Рекомендована література	43

Вступ

Суспільно-політична ситуація в Україні вже кілька років поспіль перебуває під впливом драматичних обставин, пов'язаних із подіями Євромайдану, Революції Гідності, агресією Російської Федерації проти України з окупацією Криму та збройним конфліктом на Сході України, а також зі зміною політичної влади в Україні після президентських та позачергових парламентських виборів 2019 р. Беручи до уваги неоднозначне ставлення різних суспільних груп до згадуваних подій та потребу в консолідованій позиції Української держави перед сучасними викликами, великого значення набуває обговорення поточної суспільної ситуації з молоддю.

Реалією українського сьогодення є життя суспільства в умовах довготривалої збройної агресії й гібридного конфлікту з періодичним, непрогнозованим для звичайних громадян загостренням ситуації та травматичним досвідом постійних людських втрат. Населення України опинилося в умовах суспільно-політичного розмежування, почасти – поляризації, пов'язаних не лише з результатами президентської та парламентської виборчих кампаній 2019 р., але й різними, часом протилежними поглядами на шляхи і засоби досягнення миру. Конфліктна ситуація в країні поглиблюється соціально-економічною кризою, необхідністю термінового реформування багатьох сфер соціального, економічного й політичного життя, ідеологічними коливаннями еліти й частини населення, щораз більшим впливом соціальних мереж на світоглядні орієнтири та поведінку значної кількості людей, інформаційною війною з постійними маніпуляціями тощо.

Будь-який соціальний конфлікт, зокрема збройний, впливає на стан взаємин у суспільстві. Це стосується насамперед соціальних груп та людей, які безпосередньо постраждали внаслідок конфлікту. До них належать: учасники бойових дій; особи, які пережили полон чи тимчасову окупацію і насилля; внутрішньо переміщені особи (ВПО); родини, які втратили близьких через російську агресію або в які повернулися травмовані фізично і психологічно учасники бойових дій; сім'ї, що живуть на території проведення Операції об'єднаних сил або на окупованій території, різні групи волонтерів тощо. Проте збройний конфлікт впливає і на ширші групи населення: наприклад, на мешканців населених пунктів, до яких прибула значна кількість внутрішньо переміщених осіб, або на території, де розташовані військові об'єкти, віддалені від лінії розмежування. Тож фактично більшість громадян зазнала негативного психологічного чи економічного впливу конфлікту. Опосередкованим наслідком збільшення кількості конфліктів та конфліктних ситуацій на різних рівнях стає те, що для їх розв'язання дедалі частіше застосовуються насильницькі методи поведінки та впливу або ж зростає психологічна готовність застосовувати і виправдовувати насильство.

В умовах гібридної війни в суспільстві, особливо серед тієї його частини, яку збройний конфлікт зачепив безпосередньо, абсолютно нового смислового наповнення набули такі поняття, як *війна, полон, віра у справедливість, оптимізм, солідарність, підтримка і допомога*. Особливо гострими та болючими постали питання ставлення до «іншого» (в етнічному, культурному, політичному та інших вимірах); розрізнення на «свій» – «чужий» у найближчому оточенні і в ширшому соціальному середовищі; емоційна пам'ять про жахливі події тощо.

Змінюються розуміння та інтерпретації навколишньої дійсності, поглиблюється ціннісний розкол, посилюється самоідентифікація людини з регіоном, країною і, відповідно, утверджується громадянська ідентичність; ускладнюються зв'язки і по соціальній вер-

тикалі, і по горизонталі (у міжособистісних відносинах, у родинному оточенні); загострюються конфлікти у просторі «символів», відбувається мобілізація інтелектуальних та емоційних сил особистості та соціальних груп для ефективного протистояння інформаційній агресії, політичному тиску та маніпулюванню; формується готовність до співпраці, конструктивної взаємодії з різними групами співгромадян, зокрема і з тими, хто має інші світоглядні позиції.

У сучасному глобальному світі медіа відіграють роль ключового інструменту моделювання реальності. Серед ЗМІ першість за доступністю, насиченістю й поширеністю належить телебаченню та мережі Internet, які виконують не лише і не стільки інформативну функцію, як стають основним чинником у формуванні суспільної думки. Наповнюючи потрібним змістом та вкладаючи у найприйнятнішу форму певні повідомлення, суспільству подаються не лише знання про навколишню дійсність, а й емоційні і поведінкові стереотипи, світоглядні орієнтири, політичні уподобання, які цілеспрямовано конструюються. Інформаційний потік безпрецедентно масштабний і не одразу може бути проаналізований особистістю на предмет достовірності фактів, а тому сприймається на віру й викликає певні психологічні й поведінкові реакції, які не завжди є нормативними для суспільства. Особливо загрозливим є низький рівень медіаграмотності більшості споживачів, і, очевидно, школярів, що потребує послідовних систематичних зусиль в освіті про війну в умовах війни.

У ситуації збройного конфлікту дуже важливим для українського суспільства є бажання і прагнення до встановлення миру. Не менш важливим є налагодження і підтримка взаєморозуміння та взаємоповаги, формування толерантного ставлення, розв'язання конфліктів на різних рівнях ненасильницькими методами.

Педагоги у навчальних закладах мають великий потенціал для миробудування у країні та суспільстві. У своїй професійній діяльності вони безпосередньо впливають на формування світогляду учнів і опосередковано можуть мати вплив на їхнє близьке оточення.

Австралійські конфліктологи Кет і Рон Кронін-Лемпи наголошують, що школам необхідно прийняти той факт, що саме вони можуть виявитися тими найважливішими місцями, де зберігаються і передаються найважливіші цінності та засади людських відносин, і навчити, як саме виправляти заподіяну шкоду, шанобливо ставитися одне до одного, як виявляти емпатію, співчуття, бути чесним і як розв'язувати конфлікти.

1. Якими є освітні можливості вивчення теми сучасного російсько-українського збройного конфлікту в середній школі

За період збройної агресії Російської Федерації проти України виросло покоління школярів, які у старших класах на уроках історії та громадянської освіти вивчають особливості суспільно-політичної ситуації в останні роки. У програми з історії України 1945-2017 рр. (рівень стандарту) у розділ «Творення нової України» внесені відповідні положення змісту, які передбачають, що учні в 11 класі на уроках разом з педагогами обговорюватимуть наступне: Окупація та анексія Криму Російською Федерацією. Агресія Росії проти України. Російсько – українська війна. Гібридна війна. Бойові дії на сході України. Антитерористична операція в Донецькій і Луганській областях. Добровольчі батальйони. Волонтерський рух. Реакція світової спільноти на агресію Російської Федерації проти України. Спроби мирного врегулювання¹. Програма інтегрованого курсу «Україна і світ» передбачає вивчення проблем регіоналізму та сепаратизму, факти й оцінки російської агресії проти України, зокрема окупацію Криму та хід антитерористичної операції. Автори програми в очікуваних результатах навчальної діяльності одинадцятикласників зазначили, що учні мають усвідомлено пояснювати значення понять «сепаратизм», «гібридна війна»; вміти встановити причини, результати і наслідки агресії Росії на Півдні та Сході України і прогнозувати можливості та пропонувати сценарії подолання гострих цивілізаційних і державних воєнно-політичних конфліктів, загрози міжнародного тероризму та інших глобальних проблем².

Програма з історії України зовнішнього незалежного оцінювання у 2020 р. вимагає від випускників знати зміст понять «окупація», «анексія», «сепаратизм», «антитерористична операція», «тимчасово окупована територія», «кіборги», «волонтерський рух», «Мінські домовленості» та опрацювання змісту таких положень як «Окупація Криму Росією. Агресія Росії проти України. Російсько-українська війна. Добровольчі батальйони. Волонтерський рух. Спроби мирного врегулювання»³. Завдання ЗНО з історії України у 2015-2019 рр. передбачали окремі тестові завдання, присвячені цій тематиці, однак із відповідей учнів складно зрозуміти, наскільки деякі фактологічні (не)знання, які демонструють випускники середньої школи, відображають їхній рівень розуміння, осмислення та аргументованої оцінки вказаних подій.

Серед завдань сучасної української школи одним із найважливіших є формування громадянських компетентностей та культури прав людини задля мирного, стабільного, демократичного розвитку держави. Безперечно, найвищою цінністю в такій державі є права і свободи людини, що закріплені низкою міжнародних документів. Отже, додатковою можливістю вивчення перебігу та особливостей російсько-українського збройного конфлікту можуть стати теми розділу 2 «Права і свободи людини» інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 класу, а також теми розділу 3 «Міжнародне гуманітарне право та захист цивільного населення» курсу «Захист Вітчизни». На особливу увагу заслуговують можливості позаурочної та позакласної роботи педагогічного колективу. Значної уваги цій темі приділяють також методичні рекомендації МОН щодо організації національно-патріотичного виховання у школах із залученням до позаурочних заходів учасників волонтерського руху, ветеранів Антитерористичної операції (АТО), яка навесні 2018 р. була перейменована в Операцію об'єднаних сил (ООС)⁴.

¹ Програма з історії України для 10-11 класів на 2019-2020 навч.рік.. Рівень стандарту. Режим доступу -<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

² Див. текст програми інтегрованого курсу «Україна і світ» для 10 – 11 кл. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58973/>

³ Програма ЗНО з історії України 2020 р. / Український центр оцінювання якості освіти –<http://testportal.gov.ua/zno-2020/> [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2016/12/Programa_2020_istoriya.pdf

⁴ Згідно Наказу Верховного Головнокомандувача ЗСУ від з 30.04.2018 та Закону України № 2268-19 «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях – Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>

Уроки патріотичного виховання, що практикуються з різною інтенсивністю, спрямовані на зосередження уваги на подвигів військових, яких рекомендують запрошувати освітні адміністрації та вимагають звітування про кількість таких заходів. Однак підлітку важливо розуміти суть конфлікту не лише від імені комбатанта, тобто людини зі зброєю в руках, яка діє від імені влади, а й від імені цивільних осіб, які стали жертвами війни. Варто на уроки та виховні години запрошувати також переселенців (ВПО) та знайомити підлітків з історіями повсякденної мужності людей, які переживають травму війни інакше ніж особи, безпосередньо задіяні у воєнному протистоянні.

Складність вивчення у школі тем, пов'язаних із подіями 2014–2019 рр., визначається декількома чинниками: безпосередня близькість у часі того, що закладається у програми та має бути висвітлено у підручниках; фактологічне наповнення матеріалу, який є постійним новинним рядом у ЗМІ, однак не має усталеної академічно-історичної дослідницької основи; гібридний характер війни; проблеми неоднорідного суспільного сприйняття причин та можливого перебігу збройного конфлікту на основі різного особистісного досвіду та близькості/віддаленості від лінії бойових дій як самих учнів та їх сімей, так і педагогів; потреба балансу між знаннями, яких вимагають сучасні програми, та виробленням ціннісного ставлення підлітків у дискурсі будівництва миру та одночасної героїзації української армії.

Українські вчителі – не перші, перед ким постало завдання вивчати зі школярами складні, дражливі, суперечливі питання недавньої або й дуже сучасної історії. Відповідний досвід накопичують вчителі досі розділеного Кіпру, країн колишньої Югославії, Лівану, Південної Кореї, Грузії. Також у частини українських педагогів уже є досвід вивчення складних історичних тем в освітніх проектах, присвячених історії Голокосту, Голодомору. Як зазначали автори методичного посібника «Назустріч пам'яті», «складні, суперечливі теми і питання можуть бути і болючими, дражливими для вивчення, а значить, складними для розуміння. Вони можуть викликати спротив сприйняття, загострювати вже сформовані упередження, ятрити особисті переживання. Зачіпаючи неоднозначне минуле чи трагедії окремих груп, народів, такі питання можуть бути і провокативними. Тому наявність подібних тем у програмах і підручниках нерідко викликає бажання в деяких учителів уникнути їх розгляду в класній аудиторії, спростити подання, навіть поставити під сумнів доцільність таких занять»⁵. Сучасний норвезький правозахисник, спеціаліст з освіти прав людини, миротворчості та примирення, біженець і колишній свідок кровопролитної війни Боснії та Герцеговини Енвер Джуліман зазначає: «У ширшому сенсі вивчення історії значною мірою є освітою на службі миру. Багато хто погодиться, що війни починаються у книжках з історії, школах, університетах, бібліотеках. Коли війну завершено, минуле ще не позаду. Воно постає перед нами з вимогою, щоб ми його висвітлили, зрозуміли, пояснили та зберегли в історії. Зрештою, воно вимагає, щоб ми вивчали його в курсах історії»⁶.

Пропоновані рекомендації покликані надати педагогам інформаційну та методичну допомогу в роботі зі складними питаннями історії сучасного російсько-українського збройного конфлікту у військовій та цивільній площині, запропонувати конкретні навчально-методичні матеріали, які можуть допомогти вчителям і школярам на основі емпатії та критичного мислення глибше зрозуміти травматичний досвід війни, полону, окупації та інших ситуацій, пов'язаних із перебігом гібридного конфлікту, через вивчення персональних свідчень, документів та інших джерел інформації.

⁵ Назустріч пам'яті. Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я». – К.: 2007. – С. 7.

⁶ Енвер Джуліман. Примирення. Вказівники впродовж шляху. / Пер. з норвезької. – К.: Ультрадрук, 2018. С. 173.

2. Чому присвячений проект УГСПЛ «Історія одного міста» та якими є його мета і суть

До збройної агресії Російської Федерації, що триває на Сході України та в Криму, не вщуває увага суспільства. Експертне середовище - політологи, соціологи, конфліктологи, юристи, журналісти - проводять чимало дискусій з приводу причин, витоків та можливого розв'язання міжнародного збройного конфлікту. Водночас поза належною увагою залишаються ті, хто, очевидно, міг би бути найкращим експертом – декілька мільйонів жителів Донбасу (станом на початок конфлікту на території Донецької та Луганської областей проживало близько 6,6 млн. осіб), які тією чи іншою мірою відчували вплив війни на собі. Слід зауважити, що їхня картина світу і сприйняття навколишніх подій, на відміну від переважної більшості населення України, зумовлена не лише впливом ЗМІ, а й власним травматичним досвідом, світоглядно-ціннісними усталеними поглядами, які формувалися через різні чинники в умовах воєнних дій 2014 – 2019 рр.

Саме прагнення зафіксувати і зберегти об'єктивну та неупереджену документальну реконструкцію подій, формування архіву фото- і відеоматеріалів для розуміння того, що відбувалося на Донбасі одразу після початку протистояння та його переростання у збройний конфлікт із прямою агресією Російської Федерації, було ключовим завданням проекту «Історія одного міста». Ці матеріали створено в рамках програми «Права людини в дії» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), що впроваджується Українською Гельсінською спілкою з прав людини, яка з 2015 року активно займається популяризацією поняття, основних принципів та засад перехідного правосуддя⁷. Також у рамках програми «Права людини в дії» підтримується робота Центру документування УГСПЛ, діяльність якого, зокрема, базується на принципі встановлення історичної правди.

У Центрі документування УГСПЛ створено сучасно захищену, постійно поновлювану та вночас доступну для запитів усіх зацікавлених сторін базу даних про порушення прав людини в зоні воєнного конфлікту. Центр сприяє розвиткові миротворчих процесів, отриманню жертвами сатисфакції та відновленню справедливості. Центр документування засновує свою діяльність на трьох цінностях: об'єктивності, аполітичності та справедливості. Документування фактів конкретних подій здійснюється незалежно від належності до сторін конфлікту. Мета створення Центру:

- фіксація, перевірка та аналіз інформації про порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права у зоні збройного конфлікту;
- відновлення достовірної картини конфлікту;
- допомога всім жертвам збройного конфлікту незалежно від їхнього громадянства та офіційного статусу;
- активна взаємодія з органами правосуддя;
- запобігання маніпуляціям історією в політичних інтересах.

Центр документування УГСПЛ зібрав численні матеріали – фото, відео, офіційні документи органів влади, свідчення жертв та свідків подій, що відбувалися на території Луганської та Донецької областей у 2014 – 2018 роках. Такі матеріали, укладені у формі звітів «Історія одного міста»⁸, висвітлюють порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права щодо цивільних осіб – мешканців Сєверодонецька, Станиці Луганської, Переможного, Попасної, Мар'їнки, Маріуполя та Слов'янська.

⁷ Правосуддя перехідного періоду, як модель переходу суспільства від умов збройного конфлікту до постконфліктного періоду; сукупність судових і несудових процесів у суспільстві, котрі вирішують масштабні порушення прав людини, що сталися протягом військового конфлікту. Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

⁸ Звіти Центру документування можна знайти на сайті УГСПЛ. Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/publications/>

Ці звіти Центру документування створено з метою сприяння процесу притягнення до відповідальності винних і застосування до них справедливого та пропорційного покарання відповідно до норм вітчизняного і міжнародного права. Згадані аналітичні матеріали дають можливість отримати не лише об'єктивну інформацію, знання про війну з погляду факту військових операцій, але й розуміння того, що війна є величезним досвідом страждання і несправедливості. Звіти відображують складну і неоднозначну картину сприйняття сучасних подій і оцінки ролі в них української та російської (сепаратистської) сторін, західних держав, міжнародних організацій, що несуть відповідальність за ситуацію на Донбасі.

3. Що слід знати вчителю про гібридну війну та правові норми, якими регулюються ситуації та проблеми, пов'язані зі збройною агресією на Сході України у 2014 – 2019 роках

Для того, щоб мати можливість характеризувати з учнями перебіг збройної агресії проти України, вчителям варто ознайомитися з деякими поясненнями, що таке збройний конфлікт і які його ознаки. У монографії «Світова гібридна війна: український фронт», створеній під керівництвом В.Горбуліна, подається така класифікація воєн різного типу:

«Найбільш розробленою у сучасній військовій науці є теорія *звичайної або конвенційної війни*. Її можна охарактеризувати як війну звичайними озброєннями звичайними методами, що ведеться державами з використанням регулярних військ. Така війна складається з операцій, які, у свою чергу, включають битви і бої наступального або оборонного характеру. *Перше покоління* воєн асоціюється з масованим використанням гладкоствольної зброї у статичних, неманеврених битвах, апофеозом яких були наполеонівські війни. *Друге покоління* пов'язане з появою нарізної зброї і можливостями стратегічного перекидання військ за допомогою залізниці. Використання зброї і людської сили залишалося масованим. Прикладом є Перша світова війна. *Третє покоління* пов'язане з появою важкої бронетехніки, яка дозволяла здійснювати глибокі тактичні і оперативні маневри, які іноді вели до перемоги у *блискавичній війні*. Прикладом є Друга світова війна. <...> *Гібридною війною* називають у наш час міждержавний конфлікт з виключним або переважним використанням економічних, політичних, інформаційних та інших невійськових засобів з одночасним використанням регулярних та т. зв. повстанських військ під об'єднаним командуванням, терористичних атак та кримінальних елементів для досягнення еквіваленту перемоги». Гібридна війна класифікується як асиметрична війна *четвертого покоління*⁹.

«Гібридна» війна – це війна з поєднанням принципово різних типів і способів ведення війн, що скоординовані для досягнення спільних цілей. До особливостей «гібридних» воєн належать:

- початок агресії без офіційного оголошення війни, приховування країною-агресором своєї участі у конфлікті;
- використання нерегулярних збройних формувань;
- нехтуванням агресором міжнародних норм ведення бойових дій, домовленостей та угод;
- розгалужений апарат пропаганди і контрпропаганди з різноманітних методів інформаційно-психологічного впливу, тобто дискредитація органів влади країни-жертви агресії;
- побудова агентурного впливу, політичне маніпулювання та дезінформування.

⁹ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.

У період будь-якого збройного конфлікту права людини перебувають під загрозою особливо серйозних та системних порушень зважаючи на природу війни як явища. Механізми захисту прав людини у мирний час не є ефективними у період збройного конфлікту. Тому для захисту прав людини в особливих умовах, таких як збройний конфлікт (війна), у XIX ст. виникло міжнародне гуманітарне право (МГП).

Автори посібника «Міжнародне гуманітарне право» зазначають: «Норми МГП володіють усіма якостями норм міжнародного права і, відповідно, зобов'язують у першу чергу держави забезпечити дотримання відповідних норм під час збройного конфлікту. Але в основі цих норм лежать загальнолюдські моральні правила, правила, які відображають розвиток цивілізації, в якій війни, на жаль, займали неабияке місце. Застосування цих моральних правил під час війн, і їхнє подальше закріплення в нормах права – складний і неоднозначний процес, результатом якого стало виникнення міжнародного гуманітарного права як зводу юридичних правил поведінки, зобов'язуючих держави».

Можливість правового регулювання збройних конфліктів визначається гуманітарними цінностями, що є спільними для всього людства. Головним принципом МГП є принцип гуманності, який відображено у будь-якій нормі МГП. Війна без обмежень – це свавілля, і МГП обмежує це свавілля на користь гуманності. Принцип військової необхідності допускає застосування сили в межах, необхідних для досягнення законної мети конфлікту. Принцип гуманності забороняє заподіяння страждань і ушкоджень або шкоди, які не є необхідними для досягнення законної мети конфлікту.

Обов'язок забезпечити дотримання норм МГП – як норм міжнародних договорів, так і норм звичаєвого МГП – покладається на державу. Застосовувати МГП зобов'язані всі сторони збройного конфлікту – і агресор, і жертва агресії, і збройні сили держави, і різні неурядові збройні групи. Навіть якщо супротивник порушує ці норми, інша сторона не має права відмовитися від дотримання МГП.

Як юридичне явище МГП міститься у конкретних правових джерелах – міжнародних договорах та міжнародних звичаях. До найважливіших міжнародних договорів належать чотири Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. та два Додаткові протоколи до них 1977 року. Міжнародні звичаї містять більш загальні правила захисту жертв війни. Спільна ст. 3 Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. ще має назву «мінімальний гуманітарний стандарт», бо вона містить перелік основних правил, які повинні застосовуватися у будь-якому збройному конфлікті.

МГП докладно регулює методи та засоби ведення воєнних дій. Заборонені засоби ведення війни, тобто зброя, встановлюються як загальними положеннями (стт. 35 – 36 ДП I), так і конкретними міжнародними договорами. Критеріями заборони засобів ведення війни є невибірковість, завдання надмірної шкоди та зайвих страждань, завдання масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу.

Заборонена зброя масового знищення (ядерна, хімічна, біологічна); конкретні види звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію (боєприпаси, що містять осколки, які не піддаються виявленню, міни-пастки та інші). Заборонено напад на навколишнє середовище чи використання природного середовища як засобу ведення війни.

Цивільне населення є основним об'єктом захисту сучасного МГП. Збройна агресія РФ проти України невблаганно збільшує кількість жертв, що за підрахунками міжнародних ор-

ганізацій сягнула більше 40 тисяч осіб, із них понад 14 тисяч – загиблі, 1,5 млн. осіб стали внутрішньо переміщеними особами (Дані МЗС України на грудень 2019 р.)¹⁰

За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини «за весь період конфлікту, з 14 квітня 2014 по 31 березня 2020 року, УВКПЛ ООН зафіксувало 3055 випадків загибелі цивільних осіб, пов'язаних з конфліктом (1814 чоловіків, 1057 жінок, 98 хлопчиків, 49 дівчаток і 37 дорослих, стать яких ще не встановлена). З урахуванням 298 загиблих на борту рейсу МН17 «Малайзійських авіаліній» 17 липня 2014 року, загальна кількість випадків загибелі цивільних осіб, пов'язаних з конфліктом, становить щонайменше 3353. Кількість випадків поранення цивільних осіб, пов'язаних з конфліктом, оцінюється в більш ніж 7000»¹¹.

Стосовно цивільного населення та цивільних осіб заборонені:

- прями напади;
- тероризування цивільного населення;
- напади невибіркового характеру;
- напади на цивільне населення або на окремих цивільних осіб у порядку репресалій;
- використання «живих щитів».

До осіб, які перебувають під владою сторони, що воює, потрібно ставитися гуманно за будь-яких обставин. Зокрема вони мають право на повагу до своєї особи, гідності, сімейних прав, релігійних переконань та обрядів, до своїх звичаїв, а також повинні бути захищені від будь-яких дій чи загроз насильства, образ. Заборонено: насильство, що спрямоване на позбавлення життя чи загрозу здоров'ю, а саме: тілесні покарання, фізичне або психічне насильство, катування та каліцтво; пограбування та посягання на людську гідність; жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження; будь-яка форма сексуального насильства; захоплення заручників, колективне покарання та залякування чи тероризування. Також заборонена будь-яка дискримінація.

Цивільні особи на території, контрольованій протилежною стороною конфлікту, мають право на зв'язок із державами-покровительками, МКЧХ, національними товариствами або будь-якою іншою організацією, котра може надати їм допомогу. Вони мають право на поновлення сімейних зв'язків.

МГП виокремлює категорії цивільних осіб, які потребують особливого захисту – це жінки, діти. Певні норми МГП забезпечують спеціальний захист журналістам, біженцям, особам без громадянства та внутрішньо переміщеним особам, особам з інвалідністю.

Саме на держави покладається відповідальність за порушення норм МГП. Зокрема держава відповідальна за всі дії, що вчиняються особами, які входять до складу її збройних сил. Відповідальність держав має свої особливості. Вона включає матеріальну відповідальність (репарацію, реституцію) та політичну відповідальність.

На сторони збройного конфлікту нормами МГП також покладається обов'язок при-тягнути осіб, винних у порушеннях МГП, до відповідальності. Тому національне законодавство в обов'язковому порядку містить норми про відповідальність за порушення МГП. За серйозні порушення МГП (воєнні злочини) передбачається кримінальна відповідальність. В Україні це, перш за все, ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» Кримінального Кодексу України.

¹⁰ Заява МЗС України з нагоди 45-ї річниці резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) «Визначення агресії». – Режим доступу <https://mfa.gov.ua/news/11113-statement-by-the-ministry-of-foreign-affairs-of-ukraine-on-the-45th-anniversary-of-the-adoption-of-the-un-general-assembly-resolution-3314-xxix-definition-of-aggression>

¹¹ Див.: Звіт щодо втрат серед цивільного населення, пов'язаних із конфліктом. – 07.04.2020. / UN Human rights Office of the High Commissioner – Режим доступу [http://www.un.org.ua/images/documents/4872/Conflict-related%20civilian%20casualties%20as%20of%2031%20March%202020%20\(rev%207%20April%202020\)%20RU.pdf](http://www.un.org.ua/images/documents/4872/Conflict-related%20civilian%20casualties%20as%20of%2031%20March%202020%20(rev%207%20April%202020)%20RU.pdf)

Притягнення до відповідальності за воєнні злочини – це обов’язок держави. У разі, якщо держава не бажає або не може притягнути осіб, винних у порушенні МГП, до відповідальності на національному рівні, застосовуються відповідальність індивідів на міжнародному рівні. У міжнародному праві існує система міжнародної кримінальної відповідальності індивідів, яка дозволяє притягати осіб, винних у скоєнні міжнародних злочинів.

У міжнародному праві існує чотири склади міжнародних злочинів. Це агресія, воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. Безпосередньо зі збройним конфліктом пов’язана агресія та воєнні злочини.

Воєнні злочини – це серйозні порушення Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. Склад воєнного злочину міститься у ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Для притягнення індивідів до міжнародної кримінальної відповідальності створюються міжнародні трибунали та суди. В історії людства було створено п’ять таких органів. Чотири з них мали тимчасовий характер та створювались у певній ситуації та на певний строк. Це Міжнародний військовий трибунал (Нюрнберзький трибунал) 1945 р., Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу (Токійський трибунал) 1946 р., Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії 1993 р., Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди 1994 р.

У 1998 р. було засновано постійно діючий Міжнародний кримінальний суд, до юрисдикції якого входять усі чотири склади міжнародних злочинів.

Україна визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних на території України починаючи з 20 лютого 2014 року.

Події, описані у звітах «Історія одного міста», можуть розглядатися у контексті міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та міжнародного права прав людини.

Щодо міжнародного гуманітарного права. До викладених у звіті обставин застосовуються норми Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосуються захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 8 червня 1977 року.

Зокрема передбачено такі гарантії:

- цивільне населення й окремі цивільні особи користуються загальним захистом від небезпек, що виникають у зв’язку з воєнними операціями (частина перша ст. 13);
- цивільне населення, а також окремі цивільні особи не повинні бути об’єктом нападу. Забороняються акти насильства або погрози насильством, що мають на меті тероризувати цивільне населення (частина друга ст. 13);
- заборонено використовувати голод серед цивільного населення як метод ведення воєнних дій. Тому заборонено піддавати нападу, знищувати, вивозити чи приводити в непридатний стан об’єкти, необхідні для виживання цивільного населення (ст. 14);
- заборона примусового переміщення цивільних осіб. Не повинні віддаватися розпорядження про переміщення цивільного населення з причин, пов’язаних зі збройним конфліктом, якщо необхідність у цьому не викликана вимогами гарантування безпеки зазначених цивільних осіб або настійними причинами воєнного характеру (частина перша ст. 17);

- цивільні особи не можуть бути примушені покинути власну територію з причин, пов'язаних із конфліктом (частина друга ст. 17);
- якщо цивільне населення зазнає надзвичайних бідувань через недостатнє забезпечення запасами, істотно важливими для його виживання, такими, як продовольство й медичні матеріали, то за згодою заінтересованої Високої Договірної Сторони проводяться операції з надання допомоги цивільному населенню, яка має виключно гуманітарний і неупереджений характер і здійснюється за будь-якої несприятливої різниці (частина перша ст. 4).

Також підлягають застосуванню загальні принципи міжнародного гуманітарного права щодо захисту осіб під час збройного конфлікту (ст. 3 Женевських конвенцій), а саме:

- гуманність у поводженні;
- недоторканність особи, що включає повагу до життя, фізичну та психічну недоторканність;
- заборона катування, нелюдського та принизливого поводження;
- визнання прав кожного;
- повага до честі, сімейних прав та переконань кожної особистості;
- особиста безпека;
- недоторканність власності.

Щодо міжнародного кримінального права. У звітах наведено факти, які свідчать про скоєння злочинів проти людяності та воєнні злочини, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду.

Відповідно до ст. 7 Римського статуту злочин проти людяності означає діяння, якщо воно вчинене в межах широкомасштабного чи систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад скоєно свідомо. Якщо розглядати описані у звітах події у взаємозв'язку з такими ж порушеннями на території, що перебуває під контролем незаконних збройних формувань, можна стверджувати про їхню систематичність і широкомасштабність.

Серед переліку злочинів проти людяності, визначених у Римському статуті, звіти містять інформацію про такі злочини:

- убивства;
- позбавлення фізичної свободи;
- катування;
- переслідування;
- насильницькі зникнення.

До воєнних злочинів, відповідно до ст. 8 (2) (с) Римського статуту, у випадку збройного конфлікту міжнародного і неміжнародного характеру належать серйозні порушення ст. 3 Женевських конвенцій, а саме нижченаведені діяння щодо особи, яка не бере активної участі у воєнних діях.

- посягання на життя;
- заподіяння каліцтв, жорстоке поводження і тортури;
- посягання на людську гідність, зокрема образливе поводження і таке, що принижує гідність;
- взяття заручників;
- винесення вироків і приведення їх у виконання без попереднього судового розгляду, проведеного створеним в установленому порядку судом, що забезпечує дотримання всіх судових гарантій.

Іншими серйозними порушеннями законів та звичаїв війни, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду у випадках неміжнародного збройного конфлікту згідно зі ст. 8 (2) (e), є:

- заподіяння особам, які перебувають під владою іншої сторони конфлікту, каліцтв;
- умисні напади на цивільне населення або окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях;
- умисні напади на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, які не є військовими цілями;
- знищення і привласнення майна, що не викликано військовою необхідністю.

Розглядаючи порушення, викладені у звітах УГСПЛ, у світлі стандартів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рим, 1950 р.) можна стверджувати про наявність фактів порушення права на життя (ст. 2), заборону катування (ст. 3), права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5). Спираючись на практику Європейського суду з прав людини, потенційно може бути доведено наявність ефективного контролю Російської Федерації над територією, на якій було скоєно злочини. Відповідно, особи, які вчиняли злочини проти населення, можуть розцінюватися як агенти держави (тобто агенти РФ). Тому відповідальність РФ за Конвенцією не може обмежуватися виключно діями російських військовослужбовців чи посадових осіб на території так званих «ДНР» та «ЛНР» – вона розповсюджується й на дії представників місцевої адміністрації незаконних утворень, які користуються політичною, економічною та військовою підтримкою з боку РФ. Отже, Російська Федерація у випадку доведення її ефективного контролю, має як позитивні, так і негативні обов'язки щодо порушень прав людини на окупованій території.

Водночас та обставина, що порушення сталися на непідконтрольній уряду України території, не означає скасування обов'язків України за Конвенцією. Тобто Україна зобов'язана вжити усіх заходів, спрямованих на недопущення порушення прав людини, а також розслідувати будь-які заяви про злочини, скоєні на цій території. Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи, пов'язані зі збройним конфліктом, зазначав, що зобов'язання залишаються чинними навіть тоді, коли здійснення державної влади частково обмежене на певній території.

13 березня 2014 р., ще за декілька днів до «кримського референдуму», уряд України подав першу заяву до Європейського суду з прав людини проти Російської Федерації щодо порушень нею прав людини, зокрема права цивільного населення на життя і здоров'я як на території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, так і на території Донецької і Луганської областей. Після подання цієї першої заяви Європейський суд з прав людини прийняв рішення про застосування тимчасових заходів із закликом до обох сторін утриматися від будь-яких заходів, зокрема військових, які можуть становити порушення прав цивільного населення за Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема не наражати життя цивільних осіб на небезпеку, поважати їхні права за ст. 2 (право на життя) Конвенції.

Окрім визначення відповідальності за злочини, важливим для України є постконфліктне врегулювання, метою якого є примирення. Його реалізація можлива за умови здійснення правосуддя перехідного періоду, тобто забезпечення справедливості, примирення та довіри у суспільстві в умовах вчинення масових порушень прав людини та міжнародних злочинів в ситуації збройного конфлікту та окупації.

Збройний агресія РФ на Сході та окупація Криму призвели до появи нової групи людей в суспільстві – внутрішньо переміщених осіб. Значна кількість дорослих та дітей через загрози життю, здоров'ю, через протест проти окупації, неможливість погодитися з нею, вимушено покинули свої домівки, залишивши все своє майно, соціальні зв'язки, роботу, плани, налагоджене колись життя. Вони також мають специфічні проблеми, пов'язані з соціальною адаптацією та примиренням, на які треба адекватно реагувати на рівні держави, суспільства, громади, сім'ї, кожної особистості. Наслідки нерозв'язання цих проблем є багатоаспектними і важкими як для окремої особи, так і для нашого суспільства загалом: від втрати почуття патріотизму і зневіри в собі у переселенців; тривалого стресу, страхів, тривоги до втрати і значних розладів здоров'я, життєвих перспектив, невиконання своїх громадянських обов'язків окремими особами, їхньої зневіри у владі та ідеалах суспільства; від конфліктів на побутовому ґрунті в родині, громаді – до конфліктів у суспільстві; сприйняття агресії, насильства, зброї, сили як дієвого методу подолання будь-яких проблем у суспільстві.

Окремої уваги потребує така категорія населення, як мирні жителі зони АТО/ООС. Вони схильні уникати власних травматичних переживань, що сприяє їхній відчуженості від населення України, котре не постраждало від воєнних дій на Сході. Або, навпаки, постійно повертається у власних переживаннях до пережитого, що сприяє збільшенню рівня їхньої агресивності стосовно співгромадян, які не зазнали впливу війни. Цивільні мешканці із зони бойових дій готові до негативного ставлення з боку інших у зв'язку з тим, що відчувають власну провину за те, що опинились у такому стані і проєктивно переживають її через ненависть та агресію до інших, що подекуди зумовлює характер їхньої життєвої та громадської активності.

Учителям слід разом з учнями усвідомлювати, що згідно з міжнародним гуманітарним правом жоден конфлікт не вважається завершеним, поки усі його жертви не ідентифіковані. Тому важливим складником стає діяльність передусім волонтерів та державних структур щодо встановлення імен загиблих, поранених, тих, що вважаються зниклими безвісти, полонених та незаконно утримуваних осіб.

Отже, гуманітарна безпека держави в умовах інформаційної та збройної агресії зумовлюється високим рівнем громадянської культури, національної ідентичності, відповідальності усіх громадян країни, здатністю протистояти впливам зовнішніх політико-ідеологічних конструкцій, і школа – це місце, де закладаються підвалини вищезазначених компетентностей.

4. Якими є психолого-педагогічні аспекти вивчення сучасних збройних конфліктів у системі середньої освіти

Передусім, якими б термінами не називали те, що відбувається з весни 2014 р. на Сході України, – «збройний конфлікт», «гібридна війна», «антитерористична операція», «каральна операція» чи «конфлікт-воронка» – за своїми цілями, масштабами та наслідками – це війна, спланована, організована і фінансована Росією.

Будь-яка війна, особливо гібридна, призводить до травматизації суспільства. Культурна травма в результаті емоційного шоку може бути настільки сильною, що порушує в людини і суспільства «усвідомлення часу, себе і світу». Індивідуальна і колективна травми

посилують одна одну, загострюють шок і почуття втрати. Школярі, які зростають у такому травмованому суспільстві, потребують спеціальних педагогічних зусиль для формування активної й оптимістичної життєвої позиції, набуття досвіду обговорення складності, багатоаспектності та комплексності минулого і сучасного.

Вивчення теми збройного конфлікту неминує виходить за рамки суто хронологічного підходу до переліку військових операцій чи розтлумачення певних термінів, а передбачає потребу говорити про жертв насильства і страждання мирного населення, про героїчне і нище у людській поведінці, порушувати контроверсійні та дражливі теми.

Очевидно, що для розмови на таку складну тематику від педагога вимагається чітке розуміння мети та способів вивчення цього навчального матеріалу. Окрім виконання вимог програми знати фактологічний матеріал, гуманістичним обов'язком учителя є забезпечення такого рівня обговорення проблеми, який спонукатиме учнів до обмірковування ступенів відповідальності кожної людини за збереження людяності у ситуації екстремального насильства, спрямовуватиме підлітків думати та обговорювати теми життєвого вибору у складному становищі, ставлення до життя, розуміння того, що роз'єднує людей і не дає їм можливості продовжувати стосунки, а що, навпаки, сприяє об'єднанню для розв'язання спільних проблем і дозволяє переносити акцент із минулого на майбутнє.

Варто вказати, що у використанні цього матеріалу є вікові обмеження. Пропонований за результатами проекту зміст краще використовувати, починаючи не раніше 8, а то й 9 класу середньої школи. Підлітки, старші 13 – 14 років, зважаючи на їхній психофізіологічний розвиток, можуть вивчати складні, емоційно забарвлені теми і виявляти власне ставлення до неоднозначних ситуацій. Однак варто пам'ятати, що учні можуть по-різному реагувати на травматичну інформацію і опис іншими людьми персонального досвіду участі у тих чи інших подіях, пов'язаних із війною. Одні діти можуть сумувати і почуватися пригніченими, зіткнувшись із темою страждання, інші можуть ззовні демонструвати несприйняття і як парадоксальну реакцію-заперечення – ігнорування, бажання висміяти тощо. Останнє зазвичай не є проявом неповаги, а бажанням витіснити болючу інформацію за межі повсякденного життя.

Варто розуміти, що дитина зазвичай демонструє ту позицію стосовно дражливого питання, якої дотримуються її батьки. У дітей 13 – 14-річного віку ще може бути не сформована своя думка, вони її копіюють від батьків чи близького оточення. Також у підлітковому віці дитина може зайняти протилежну позицію в якості позірною протистояння чи свідомо сформувану свою власну. Підлітки 16 – 17 років виявляють більше незалежності у представленні власної позиції, можуть добирати вагомі аргументи на користь того чи іншого твердження, але так само вони є дуже емоційними та беззахисними у ситуації психологічного стресу. У школі педагогам слід бути толерантними до того, що демонструють діти, і розуміти, що безсторонність найчастіше є удаваною і приховує реальне ставлення і переживання. Особливої ваги набуває відповідальність педагога за власну суспільно-політичну позицію та спосіб її оприявлення. Учитель має право на її вираження, однак повинен зважати на ступінь (не)сприйняття своєї позиції всіма учнями класу чи учасниками заняття і демонструвати відсутність категоричності, нейтральність та лояльність до інших думок.

Перед початком обговорення дражливих тем важливо знати, чи є у класі діти, які мають безпосередній досвід збройного конфлікту: члени сімей біженців чи тимчасово переселених осіб; учні, чиї родичі були поранені чи загинули під час конфлікту, члени сімей во-

лонтерів, військових, які перебувають у зоні конфлікту тощо. Ситуація вимагає від учителя максимальної психологічної підготовки та обережності в обговоренні певних тем. Доречним і вагомим тут буде принцип «не нашкодь».

Учителеві варто підкреслювати, що будь-яка війна завжди приносить страждання передусім цивільному населенню у зоні збройного конфлікту незалежно від того, на якому боці від межі протистояння опинилися волею долі ті чи інші люди. З появою новітніх озброєнь територія такої зони може бути дуже великою та потенційно охоплювати більшу частину країни. Війна – це завжди порушення прав людини усіма сторонами конфлікту у той чи інший спосіб, до того ж, не лише таких універсальних прав, як право на життя, свобода від катування та рабства, свобода вираження своєї поглядів та думок, а ще й страждання, пов'язані з погіршенням звичного способу життя: припиненням водопостачання, довозу продуктів харчування чи ліків, забезпеченням роботи шкіл та лікарень, органів місцевої влади чи представництв центральної державної влади, можливості вільно задовольняти релігійні потреби, із браком інформації про реальний стан справ навіть у сусідньому населеному пункті.

Ознайомлення із ситуаціями насильства, яке приносить війна, передбачає також сюжети, пов'язані з перебуванням людей у полоні. Значущим елементом розуміння того, хто і чому ставав полоненим, є той факт, що жертвами були не лише військовослужбовці, але і громадяни з чіткою політичною позицією (проукраїнська чи інша) – волонтери, добровольці військових формувань, а також не останньою чергою бізнесмени різного рівня статку, адже будь-яка війна завжди супроводжується пограбуваннями і мародерством. Досвід полону для людини є завжди драматичнішим і травматичнішим аніж, як стверджують фахівці, досвід активних бойових дій, оскільки людина, насильницьки позбавлена свободи, піддається фізичним і психічним катуванням і не може вплинути на власне становище, тому втрачає перспективу власного життя.

Важливою світоглядною рисою вивчення сучасної російсько-української війни, як і інших подібних конфліктів, має стати розуміння того, що будь-який конфлікт починається з дегуманізації противника та широкого використання мови ворожнечі. Остання досить розповсюджена у соціальних мережах та деяких ЗМІ, у побутовому спілкуванні. Деконструкція мови ворожнечі, розуміння етимології понять, що стали її частиною, таких, як, наприклад, «колоради», «сепари», «укропи», «ватники», «свідоміти», «майдауни» тощо є ефективним засобом зняття напруги у спілкуванні та переході на нейтральну мову, що сама собою є шляхом до порозуміння.

Як рекомендують спеціалісти, у такому процесі навчання варто дотримуватися універсальних підходів, які практикуються у такому навчанні:

- осмислення складності проблеми;
- уміння відрізнити суттєву інформацію від несуттєвої та використовувати перевірені факти;
- здатність використовувати різні джерела інформації та визначати прогалини в уже отриманих даних;
- давати оцінку інформації з огляду на її повноту та достовірність, використовувати не лише офіційні документи, статистику та інфографіку, а й особисті свідчення і спогади;
- уникати спрощених оцінок та слідкувати за точністю і коректністю висловлювань;
- уміння виробляти власне ставлення до суперечливої та неоднозначної ситуації, навички емпатії.

Учителів слід створювати сприятливу психологічну атмосферу, яка унеможливить психічне травмування та надмірне емоційне перевантаження¹².

Залишаються актуальними для педагогів розроблені у рамках проекту «Біль пам'яті» очікувані результати від коректного використання персональних свідчень про інший досвід страждання – Голокост¹³. Автор-упорядник зазначає, що практика використання свідчень може допомогти вчителям і учням: персоналізувати історію; допомогти зрозуміти цінність індивідуального досвіду та шкідливість стереотипів, упереджень і надмірних узагальнень; допомогти позбавитися хибних уявлень про тему (період), що вивчається, про події та їхніх учасників; допомогти зрозуміти довготривалі наслідки переслідувань та психічної травми; розрізнити інформацію, факти і судження, виявляти емпатію та співчуття¹⁴.

Щодо структури уроку чи позакласного заняття, то вона може бути класичною: вступ, основна частина і підсумок. У вступі важливо проговорити очікувані результати і стосовно змісту уроку, і стосовно тих компетентностей, які учні можуть здобути чи розвинути протягом заняття. Щодо підсумкової частини, то вона має проводитися як рефлексія отриманого учнями емоційного, інтелектуального та ціннісного досвіду. Методи проведення кожного елементу уроку описані у численній літературі з розвитку критичного мислення та компетентнісного підходу на основі використання інтерактивних методів¹⁵.

¹² Див.: Назустріч пам'яті. Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я». – К.:2007. – С. 8 – 12.

¹³ Території України у роки II Світової війни

¹⁴ Біль пам'яті. Навчально-методичний посібник до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні у 1941-1944 рр.» / Автор-упорядник О. Войтенко. – К.: ТОВ «Майстер книг», 2011. – С. 19.

¹⁵ Див.: О. Пометун. Енциклопедія інтерактивного навчання. – К., 2007. – 142 с.

Інформаційна довідка. Збройна агресія РФ на Сході України¹⁶

Історична довідка

Від 1 березня 2014 року – дестабілізація ситуації в регіонах учасниками «антимайдану», що супроводжувалося підняттям російських прапорів, гаслами вступати до дружин народного ополчення (“Народного ополчення Донбасу”, “Луганської гвардії”, “Оплоту” в Харкові) та приєднання до Росії. Керовані російськими спецслужбами мітинги відбулися у Донецьку, Дніпрі, Одесі, Херсоні, Запоріжжі, Харкові. На початку березня спеціально підготовлені штурмові групи, очолювані російськими офіцерами, здійснили спроби захопити адміністративні будинки в Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Одеській, Дніпропетровській областях.

Початок квітня – Росія приступила до реалізації плану “Новоросія” та дестабілізації ситуації на сході України. Нова хвиля антиукраїнських протестів і захоплення адміністрацій та будівель правоохоронних органів, що призвело до появи у мітингувальників зброї.

7 квітня – створені та контрольовані спецслужбами Російської Федерації озброєні бандитські формування в захоплених адмінбудівлях проголосили створення “Донецької народної республіки” та “Харківської народної республіки”. У Луганську захоплено будівлю СБУ. Міліція запобігла захопленню Миколаївської ОДА. Приміщення Харківської ОДА звільнив спецназ МВС.

12 квітня – до Слов’янська з Криму прибув озброєний загін диверсантів Головного розвідувального управління ГШ ЗС РФ під командуванням полковника російських спецслужб Ігоря Гірка, який брав участь у двох чеченських війнах, боях у Боснії і Придністров’ї. Безпосередній учасник окупації Криму.

14 квітня – в.о. обов’язки Президента України Олександр Турчинов оголосив початок антитерористичної операції із залученням ЗСУ.

27 квітня – під контролем російських спецслужб відбулось антиконституційне проголошення так званої “Луганської народної республіки”.

11 травня – самозвані лідери контрольованих РФ угруповань “ДНР” та “ЛНР” провели фіктивні референдуми про відокремлення від України. Для забезпечення успіху цього кроку в Україну направили додаткові розвідувально-диверсійні групи з Російської Федерації, парамілітарні формування російського козацтва та батальйон “Восток”, задіяні групи найманців “Русский сектор” та “Оплот”.

24 травня – ватажки “ДНР” та “ЛНР” оголосили про об’єднання у т.зв. конфедеративний союз народних республік – “Новоросію”.

¹⁶ До 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України / Український інститут національної пам’яті. 27.02.2019 / Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbroynoyi-agresiyi-rosiyskoyi-federaciyi-proty-ukrayiny>

Червень–серпень – звільнення від російської окупації українських міст: Лимана (4 червня), Маріуполя (13 червня), Слов'янська, Краматорська, Дружківки, Костянтинівки (5 липня), Бахмута (6 липня), Торецька (21 липня), Авдіївки (30 липня), Красногорівки (1 серпня), Мар'їнки (5 серпня).

27 серпня – масове вторгнення на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів ЗС РФ.

29 серпня – засідання Ради Безпеки ООН у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України, на якому делегація України заявила: "Росія розпочала безпосереднє воєнне вторгнення на материкову частину України із застосуванням своїх регулярних збройних сил". Засідання комісії Україна – НАТО. Генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен кваліфікував вторгнення Збройних Сил Російської Федерації через східний і південно-східний українсько-російський державний кордон як "серйозну ескалацію збройної агресії Росії проти України".

ТЕМА ЧОМУ ЗЕМЛІ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ СТАЛИ ТЕРИТОРІЄЮ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ?

Завдання для учнів

- Об'єднайтеся у 5 груп. Кожна група працює з одним джерелом.
- Ознайомтеся зі змістом джерела, яке описує населений пункт. Визначте, які особливості – географічні, природні, економічні – має це село/селище/місто.
- Подумайте, чи схожий цей населений пункт на ваше місце проживання? Порівняйте і визначте спільні і відмінні риси.
- Уявіть, яким було життя мешканців цього населеного пункту до початку збройного конфлікту, чим вони займалися, які мали турботи?

(Якщо наданої у джерелі інформації недостатньо, скористайтесь додатковими ресурсами з мережі Інтернет).

Джерело 1. Сєверодонецьк¹⁷

У 90-ті роки ХХ століття у Сєверодонецьку закривали підприємства, заморожували заводи. У 2010 припинили свою роботу більшість заводів, а у 2011 році було зупинено «Азот» та фактично ліквідовано переважну більшість підприємств міста, що викликало рекордний рівень безробіття. Економічні негаразди та зубожіння населення – одна з причин успіху «Русской весны»¹⁸ у цьому регіоні. Особливо, якщо пригадати, що Сєверодонецьк – це велике промислове місто, де розташовані підприємства хімічної промисловості – «Азот», «Сєверодонецький склопластик», машинобудівної та приладобудівної промисловості. У Сєверодонецьку виробляється 22,18% промислової продукції Луганської області.

Сєверодонецьк входить до так званого екологічного «хімічного трикутника Донбасу». Потужні хімічні виробництва мали критично нищівний вплив на екологію краю. У місті фактично відсутні сільськогосподарські підприємства та присадибні господарства.

Джерело 2. Станиця Луганська¹⁹

Станиця Луганська або Станиця (скорочена назва) – селище міського типу і центр однойменного району, який на південному заході безпосередньо межує з містом Луганськ. Відстань між двома крайніми точками населених пунктів становить приблизно 11 км. Завдяки такому близькому сусідству сформувалися міцні економічні зв'язки між промисловим Луганськом та сільськогосподарською Станицею. Промисловість селища представлена підприємствами з обслуговування залізничного транспорту, піщаного кар'єру, промисловими та харчовими комбінатами і рибним господарством.

¹⁷ Історія одного міста. Окупація та звільнення Сєверодонецька / Валерій Снегірьов, Олег Мартиненко, Сергій Мовчан / УГСПЛ – К., 2017.

¹⁸ «Русская весна» - Назва спецоперації Російської Федерації у лютому – травні 2014 р., яка проявилася у захопленні Криму військовими без розпізнавальних знаків, створенні та озброєнні іррегулярних формувань найманців із числа місцевих жителів та їх використання разом із особовим складом підрозділів Збройних сил РФ для окупації Кримського півострова; дестабілізації ситуації на сході України: підбурення антиукраїнських протестів, захоплення будівель обласних державних адміністрацій і правоохоронних органів озброєними бандитськими формуваннями, контрольованими спецслужбами Російської Федерації, проголошення на захоплених територіях створення Донецької, Харківської, Луганської «народних республік».

¹⁹ Історія одного міста. Станиця Луганська / Melatony Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / УГСПЛ – К., 2018.

Станиця Луганська є залізничним вузлом і має хорошу транспортну розв'язку: дві залізничні станції – Кіндрашівська і Кіндрашівська-Нова – та регіональну автомобільну дорогу. Населення селища на січень 2014 р. становило 13 774 особи.

Джерело 3. Попасна²⁰

Попасна – одне з найтипівіших міст Луганщини, районний центр Попаснянського району в південно-західній частині Луганської області, важливий залізничний вузол. Основні підприємства міста – Попаснянський вагоноремонтний завод, ТОВ «ПСЗ» (Попаснянський склозавод), Попаснянський хлібокомбінат, Попаснянська швейна фабрика «Елегант», вагонне депо, локомотивне депо. Найбільшу питому вагу у промисловому виробництві має машинобудування та металообробка – 95,5% (Попаснянський вагоноремонтний завод).

У 90-ті роки ХХ ст. в місті закривали підприємства, «реконструювали» шахти, заморожували заводи. У 2010 р. припинили свою роботу більшість заводів, а в 2011 р. було фактично ліквідовано Попаснянський склозавод, що спричинило рекордний рівень безробіття. Мешканці міста фактично виживали за рахунок сільськогосподарських підприємств та присадибних господарств.

Джерело 4. Мар'їнка²¹

Мар'їнка до 2014 року була відомою в Україні завдяки розміщенню на її території молокозаводу «Лактис», шиноремонтного заводу і харчосмакової фабрики. Розташоване на річці Осикова, місто безпосередньо межує із західними околицями Донецька і є центром однойменного Мар'їнського району. Поряд із населеним пунктом проходить територіальна автомагістраль «Донецьк – Запоріжжя».

Однак найвідомішою Мар'їнка стала в результаті подій 2014 – 2015 рр. З погляду тактики місто – це плацдарм для захоплення Курахового, а також пряма дорога на Запоріжжя, Маріуполь та всю лінію Азова. Тому протягом останніх 4-х років місто декілька разів переходило під контроль незаконних збройних формувань [НЗФ] та окупаційних військ, і його з боями повертали Збройні сили України. Багатотисячне населення увесь цей час жило практично на лінії вогню.

Джерело 5. Слов'янськ²²

Слов'янськ – місто, що лежить на півночі Донецької області у долині річки Казенний Торець, адміністративний центр Слов'янського району. Місто має історію в декілька сторіч – від ролі центру видобутку і торгівлі сіллю, статусу бальнеологічного курорту до ролі значного промислового центру та залізничного вузла Курсько-Харківсько-Азовської залізниці.

Нині місто продовжує бути одним із промислових центрів регіону та курортно-лікувальним осередком. У ньому працює велика кількість промислових підприємств різних галузей: комбінати – содовий, олійножировий, хлібо- та м'ясокомбінати; заводи – важкого машинобудування «Словважмаш», ізоляторний, «Коксохіммаш», солеварний, «Будмаш»; фабрика олівців, завод кислототривкої кераміки тощо. Курортну сферу представлено більш ніж 20-ма лікувально-профілактичними закладами.

²⁰ Історія одного міста. Попасна під «Градами» / Валерій Снегірьов, Сергій Мовчан, Світлана Рибалко / УГСПЛ – К., 2018.

²¹ Історія одного міста. Мар'їнка: на лінії вогню / Melatony Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018.

²² Місто, з якого почалася війна: на головну роль призначено... / Юля Павлік / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2019.

Завдання для учнів

- Представте результати обговорення груп у класі.
- Що спільного і відмінного ви побачили у представлених результатах? Про що це свідчить?
- Знайдіть описані вами населені пункти на карті України. В якій частині України вони знаходяться? Наскільки близькість цих територій до кордону з Російською Федерацією має значення? Чому?
- Подумайте, чому саме ці населені пункти стали об'єктом збройної агресії? Поясніть свою думку²³.
- Зверніться до інформаційної довідки про перебіг збройного конфлікту. Як співвідносяться географічне розташування населених пунктів, про які йшлося у джерелах, з хронологією збройної агресії?

ТЕМА: **ЯК РОЗПОЧИНАВСЯ КОНФЛІКТ НА СХОДІ**

Завдання для учнів

- Що вам відомо про початок бойових дій на Сході України? Звідки ви про це дізналися?
- Ознайомтеся з Джерелами 1 – 6. Про що в них ідеться?
- Що спільного і відмінного в описаних ситуаціях?
- Як ця інформація відрізняється від розповіді в підручнику чи офіційних джерел?
- Як описані події сприймалися місцевим населенням? Що, на вашу думку, впливало на таке ставлення?

Джерело 1. **Думка дослідника. Слов'янськ**²⁴

Дата 12 квітня 2014 року стала для міста Слов'янськ днем вторгнення проросійських НЗФ, а для України в цілому – початком збройного протистояння на Донбасі. Події розгорталися зранку із захоплення незаконними збройними формуваннями, підконтрольними РФ, будівлі тодішнього районного відділення міліції Слов'янська, де було вивішено російський прапор.

Представники підконтрольних Росії НЗФ використали димові шашки, сльозогінний газ, було чути постріли в повітря. Частина правоохоронців, які перебували на той момент у відділенні, постраждали та/або були взяті в заручники.

Активним діям з боку членів НЗФ цього дня передувала підготовка – встановлювалися блокпости, на яких перебували озброєні люди, прапори інших держав. Було чуто постріли та вибухи, які через інформаційний вплив проросійських ЗМІ місцеві мешканці нерідко інтерпретували врозріз із дійсністю – не сприймали того, що відбувалося, серйозно, вважаючи, що це дії ЗСУ, і через це були вороже налаштовані до їхніх представників.

²³ Для роботи над цим блоком запитань було б корисно мати виведену на екран чи настінну карту України. Можна також скористатися картами, що присвячені саме збройній агресії Інформаційно-аналітичного центру Національної безпеки України, що містять карти-схеми за днями з 25.07.2014 року по даний час. – Режим доступу <http://mediarnbo.org/category/maps/>, зокрема <http://mediarnbo.org/2014/07/25/situatsiya-na-shodi-ukrayini-na-12-00-25-07-2014/>

²⁴ Місто, з якого почалася війна: на головну роль призначено... / Юля Павлік / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2019.

Джерело 3. **Зі спогадів мешканця Слов'янська**²⁵

«Ще до Великодня (12.04.14) до Слов'янська прибули озброєні люди. Ми не сприйняли це всерйоз. З першого дня з'явилися блокпости. На них – озброєні незнайомці, російські прапори. Через, може, місяць, - чеченські прапори, люди неслов'янської зовнішності, було чути мусульманську мелодію, як в мечеті. Часто було чути стрілянину і вибухи. Також від вибухів і на нашій вулиці люди постраждали. Багато хто вважав, що це справа рук української армії. Тому були вороже до неї налаштовані. Мовляв, наші своїх же бомблять. Це й не дивно. ЗМІ то дивилися щось російські» (перекл. з рос. свідок 9939).

Джерело 4. **Зі спогадів мешканця Слов'янська**²⁶

«У місті було тихо, через страх більшість людей залишалися у своїх оселях, перестали функціонувати маршрутні таксі і тролейбуси міста. Захоплення бойовиками будівлі міського відділу міліції і місцевого управління СБУ відбулося досить тихо, адже міліціонери не чинили жодного опору... Надалі люди з нашивками «Російська православна армія» почали «віджимати» автомобілі у простого населення. Ситуація в місті загострювалася» (перекл. з рос. свідок 9926).

Джерело 5. **Думка дослідника. Мар'їнка**²⁷

У період, коли в сусідніх містах та селищах незаконні озброєні формування захоплювали адміністративні будівлі, а з трибун лунали заклики до проголошення автономії, мешканці Мар'їнки стурбовано спостерігали за цим.

Адміністрація міста дотримувалася нейтралітету, не робилося жодних офіційних заяв, хоча державний прапор з флагштока було знято. Сара Рейнсфорд, журналістка BBC News, у своїй статті «Мар'їнка: українське місто з розділеними поглядами» пише: «Місцеві урядовці, які не хочуть давати офіційних коментарів, розповідають, як однієї ночі до них навідалися люди в масках з російським прапором. Після дискусії їм дозволили підняти триколор над будівлею, але потім він зник». Ця інформація підтверджується записами у соціальних мережах: «Сумно й гидко. Вчора (14 квітня 2014 р. – прим. ред.) над держадміністрацією чергового районного центру Донецької області (Мар'їнка) було піднято російський прапор». Далі автор допису зазначає, що терористів пустили у відділок міліції без бою і навіть продемонстрували відсутність зброї у приміщенні для її зберігання. Отже, силового захоплення адміністративних будівель у місті не було.

Погляди місцевих мешканців навесні 2014 р. щодо подальшого розвитку подій розділилися: дехто підтримував ідею про автономію, інші – виступали за унітарну державу. Проте більшість прагнула, щоб усе закінчилося мирним шляхом. Такий широкий спектр поглядів перейшов у контroversійні дії: у місті відбувалися мітинги, на яких прихильники самопроголошених республік закликали підтримати референдум, і водночас на стовпах з'являлися намальовані жовто-блакитні смужки. Тривога ширилася містом, люди побоювались найгіршого – війни.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Історія одного міста. Мар'їнка: на лінії вогню / Melamory Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — К., 2018.

Підготовка до референдуму в Мар'їнці зустріла пасивний опір. Для того, щоб не допустити проявів політичної активності місцевих мешканців, з боку представників незаконних збройних формувань було вжито запобіжних заходів. Зокрема 24 травня бойовики увірвались у приміщення, знищили документи та взяли у заручники голову окружної комісії №60 Валентина Полякова.

Із другої половини травня 2014 р. ситуація всередині та навколо Мар'їнки почала загострюватися. Час від часу у ЗМІ та соцмережах з'являлися повідомлення про появу блокпостів НЗФ при в'їзді до Мар'їнки, стягування військовослужбовців і зброї до кордонів міста. Напруга зростала: почали закриватися магазини, аптеки, відділення пошти та банків. Паралельно з вищезгаданими подіями у ніч з 11 на 12 липня у Мар'їнці стався переломний момент: на зміну оманливому спокою прийшли воєнні дії. Місто було обстріляне бойовиками з установок «Град». Андрій Гавриш, секретар Мар'їнської міської ради: «Перше все впало на вулицю Заводську – це багатоповерхові будинки. На Молокозавод, вигоріли машини тоді... шиноремонтний завод. Все падало по південній стороні. Люди були шоковані.

Вони вночі покидали місто хто на чому, навіть пішки бігли. Ніхто не розумів, що відбувається».

Джерело 6. Думка дослідника. Станиця Луганська²⁸

У районному центрі тим часом проводилась активна підготовка до так званого референдуму. Місцеві активісти працювали на повну силу, всіляко залякуючи мешканців селища історіями про жахливі «звірства бандерівців», які «вбивають за російську мову». Не всі вірили у такі розповіді, частина станичан пов'язувала своє майбутнє з Україною.

Різка зміна у настроях людей сталася після трагічних подій в Одесі на початку травня: пропагандистські лозунги вже звучали і сприймалися по-іншому, і проросійські погляди стали домінувати. 11 травня у Станиці панував святковий настрій, люди йшли на виборчі дільниці сім'ями, буквально тримаючись за руки.

Однак святковий настрій протримався недовго – з початком активної фази антитерористичної операції і появою перших жертв він зникне і не з'являтиметься ще протягом кількох років.

Завдання для учнів

- Розгляньте Джерела 7 – 8. Що на них зображено? Чому люди на фото 7 зі зброєю та із закритими обличчями? Біля якої будівлі вони знаходяться? Які символи чи знаки присутні на фото?
- Яку ситуацію ілюструє фото 8? Які написи та символи присутні на плакатах? Що вони означали для людей на вулиці? Чи можна стверджувати, що самі мешканці Слов'янська організували перекриття вулиці? Чому? Порівняйте із джерелами 3,4.
- Що зображає джерело 9? Що означає поняття «референдум»? Яке питання пропонується людям на так званому референдумі 11 травня 2014 року? Які візуальні деталі підтверджують незаконність цього документу та опитування? Чому? Наскільки це питання законне з точки зору Конституції України (дж.10)? Поясніть свою думку.

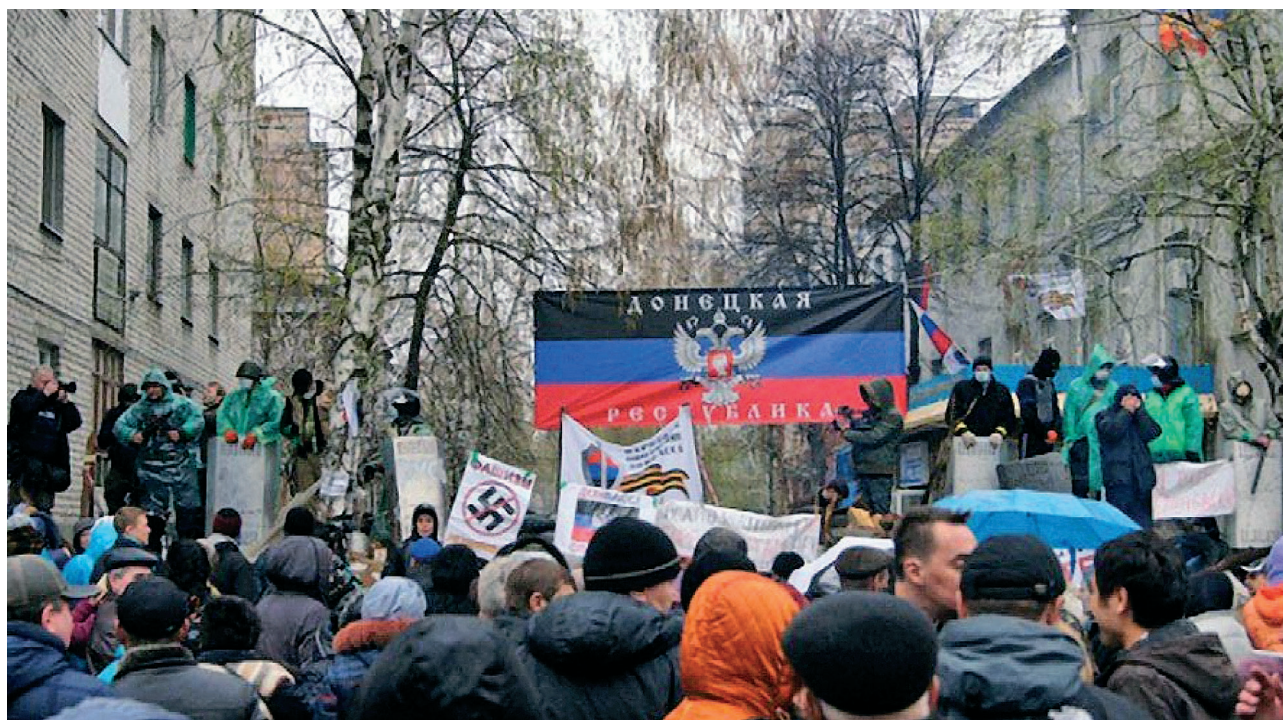
²⁸ (Історія одного міста. Станиця Луганська / Melamory Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018.

Джерело 7. Фото. Захоплене районне відділення міліції у Слов'янську²⁹

Джерело 8. Фото. Забарикадована вулиця Університетська у Слов'янську³⁰

²⁹ Режим доступу: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2018-04-12/godovschina-nachalavoynyi-na-donbasse-v-setinapomnili-foto-i-video-zahvataslavyanska/126926>

³⁰ Місто, з якого почалася війна: на головну роль призначено... / Юля Павлік / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2019. – С. 13. Режим доступу: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2018-04-12/godovschina-nachalavoynyi-na-donbasse-v-setinapomnili-foto-i-video-zahvataslavyanska/126926>

Джерело 9. Фото. Бюлетень, який використовувався під час так званого «референдуму» у травні 2014 року³¹

Джерело 10. Мовою документу. Конституція України

Стаття 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Стаття 72. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Стаття 73. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

³¹ Історія одного міста. Станиця Луганська / Melamory Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018. – С.7

Завдання для учнів

- Прочитайте Джерело 11. Про що ви дізнались із наведеного тексту?
- Що призвело до зміни демографічної ситуації в Попасній? За який час Попасна фактично знелюдніла?
- Які небезпеки загрожували мешканцям міста?
- Що, на вашу думку, впливало на рішення мешканців залишити рідні домівки і виїхати з Попасної?
- Хто, на вашу думку, залишився жити під обстрілами і чому?
- Які перспективи очікували тих, хто залишився?

Джерело 11. Хроніка обстрілів Попасної³²

У 2014 р. артобстріли здійснювали підрозділи так званої «Армії Юго-Востока»: підрозділ «Призрак», «козачі» війська, підрозділ Дрьомова. Вони обстрілювали місто системами реактивного залпового вогню «Град».

Реактивна система залпового вогню — один із типів артилерійських систем, призначений для ураження відкритої і укритої живої сили. Комплекс озброєння включає багатозарядну пускову установку та реактивні снаряди (некеровані ракети вражають не конкретну ціль, а накривають певний квадрат).

- 2 вересня 2014 р. проросійські сили обстріляли місто. Внаслідок цього було пошкоджено лінії вагоноремонтного заводу, сталися руйнування у приватному секторі. Мешканці Попасної полишають місто;
- 30 вересня 2014 р. приблизно о 9:30 проросійські бойовики почали обстріл Попасної системами залпового вогню «Град»; горіла станція швидкої медичної допомоги, були вбиті та поранені;
- 3 жовтня 2014 р. стався черговий обстріл міста;
- 4 жовтня 2014 р. приблизно о 12:40 бойовики обстріляли вагонний завод; о 15:45 — другий обстріл, 1 людина загинула, 10 зазнали поранень, 3 тяжкопоранених; пошкоджено житлові будинки та газопровід, місто відключене від газопостачання;
- 8 жовтня 2014 р. вранці НЗФ починають інтенсивний обстріл Попасної з мінометів;
- 22 жовтня 1 людина загинула і 2 поранено через обстріл із «Градів»;
- 26 листопада приблизно о 13:00 Попасну обстріляли з «Градів» з боку Стаханова, 3 мешканців поранені;
- 29 листопада 2014 р. після 10:00 бойовики обстріляли місто з «Градів», снаряди вибухнули в мікрорайоні «Черемушки». Від осколкових поранень загинув місцевий мешканець, ще одна людина зазнала поранення. Крім того, пошкоджено дитячий садок, вибито вікна у школі та житловому будинку, перебито газопровід;
- 17 січня 2015 р. бойовики обстріляли з «Градів» Попасну, 2 осіб загинули, 4 поранені;

³² Історія одного міста. Попасна під «Градами» / Валерій Снегірьов, Сергій Мовчан, Світлана Рибалко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018

- 25 січня в Попасній осколками реактивного снаряду з «Граду» смертельно поранило 50-річного чоловіка;
- 26 січня внаслідок обстрілів міста бойовиками загинуло 3 людей;
- 27 січня Попасна пережила більше 10 обстрілів із «Градів», артилерії й мінометів, загинуло 2 мешканців;
- 31 січня у Попасній через обстріл зруйновано житловий будинок, господиня загинула під уламками, її чоловік зазнав важких травм;
- 3 лютого 2015 р. увечері артилерійський снаряд влучив у житловий будинок, 77-річна господиня загинула на місці. Під завалами знайшли тіла загиблих від попередніх обстрілів чоловіків: 52-річного та 60-річного, який загинув 2 лютого. Місто в прямому сенсі знелюдніло;
- Станом на 9 лютого 2015 р. у Попасній з 22 тисяч мешканців залишилося близько 4 тисяч;
- 11 лютого обстріли Попасної та періодичні спроби бойовиків увірватися в місто практично не припинялися. Від поранень у першій половині дня помер один мирний мешканець, ушкоджень зазнали 3, в одному з мікрорайонів уже 10 днів немає води. Силами РДА щодня проводиться евакуація мирних мешканців. Взимку за два дні евакуювали більше тисячі осіб;
- Станом на 11 лютого 2015 р. з 22 тисяч мешканців у Попасній залишилося приблизно 3 тисячі. Місто знелюдніло на 70%.

ТЕМА ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ

Завдання для учнів

- Подумайте і запишіть назви 10 речей, необхідних для життя сучасній людині.
- Об'єднайтесь у групи. Прочитайте Джерела 1 – 3. Про що ви дізнались із наведеного тексту?
- Чого, із зазначених у переліку речей, були позбавлені в умовах окупації місцеві мешканці?
- Що, на вашу думку, відчували люди в цих умовах? Які цінності для них були важливими?
- Для чого, на вашу думку, бойовики самі обстрілювали житлові квартали та фільмували наслідки? Який вплив і на кого мали ці зафільмовані кадри?
- Яким чином у наявних умовах можна було вирішувати ці проблеми? Від кого/чого це залежало?

Джерело 1. **Зі спогадів мешканця м. Сєвєродонецька**³³

«Були складнощі з продуктами харчування, були також перебої з водою із початку окупації і до визволення міста 22 липня 2014 р. Не мали можливості користуватися своїм банківським рахунком, оскільки не було мобільного зв'язку та інтернету. Періодично відключали телекомунікації до 22 липня 2014 р. Це почалось одразу після захоплення міста у травні 2014 р., а також через відсутність мобільного зв'язку та інтернету. Була, фактично, паніка, і багато проблем створювалися штучно, в тому числі і бойовиками НЗФ, які контролювали на той час місто Сєвєродонецьк.

Я був свідком артилерійських обстрілів із великокаліберної зброї (це були гаубиці та РСЗО «ГРАД»), а також із реактивних мінометів. Влучали у готель «Мир», у багатоквартирні будинки, у склади заводу «Азот». Це робили сепаратисти для вимагання грошей від Фірташа та Курченка. Часто це робилося для того, щоб звинуватити в обстрілах українську армію.

Артобстріли здійснювали підрозділи так званої «Арміи Юго-Востока». Вони самі обстрілювали місто. Це були підрозділ «Призрак», «казачі» війська, підрозділ Дрьомова. Обстріли здійснювалися з метою сформуванню негативне ставлення до ЗСУ, оскільки після кожного обстрілу миттєво (через 3 – 4 хвилини) приїздили оператори відеозйомок та фільмували руйнування з коментарями самих бойовиків про те, що це зробили ЗСУ та Нацгвардія України. Найближча позиція української армії розміщувалась у 25 км від міста. Тому вважати, що українська армія здійснює обстріли з мінометів, прицільна дальність яких 5 км – це абсурд.»

Джерело 2. **Думка дослідника. Мар'їнка**³⁴

Унаслідок обстрілів у липні – серпні 2014 р. було пошкоджено житлові будинки, лінії електропередач, а також комбикормовий, молочний і шиноремонтний заводи, станцію фільтрації. Центр міста перетворився на суцільні руїни. Снарядами було понівечено будівлю міської адміністрації, пошту, кілька десят крамниць та знищено місцевий музей.

Ступінь пошкоджень житлових будинків, інфраструктури і державних закладів зафіксовано на відео, викладене представниками батальйону «Азов» у мережі YouTube. Вибиті вікна, дірки у стінах, сліди від БТРів і розривів снарядів на дорогах та пробиті, наче решето, дахи, заміновані підступи до міста – все це постало перед мешканцями Мар'їнки після припинення активної фази бойових дій.

У цей період із міста масово евакуювалися місцеві, всі, хто мав можливість виїхати, скористалися нею. За місяць населення скоротилося майже удвічі. Ті, хто залишилися (переважно пенсіонери), повідомляли представникам преси про перебої у постачанні електроенергії, газу і води або повну їх відсутність.

Через постійні обстріли місто спорожніло і перетворилося на примару. Рух з'являється лише зранку, коли стихають звуки пострілів і населення виходить у центр міста на імпровізований ринок. Магазини, аптеки та банки зачинені. Через пошкодження промислових

³³ Історія одного міста. Окупація та звільнення Сєвєродонецька / Валерій Снегірьов, Олег Мартиненко, Сергій Мовчан / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2017

³⁴ Історія одного міста. Мар'їнка: на лінії вогню / Melamory Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018.

об'єктів люди залишилися без роботи. Частина їх працевлаштувалася в сусідніх містечках, проте більшість живе за рахунок пенсій чи інших соціальних виплат.

Найважчою видалася зима кінця 2014 – початку 2015 рр. Обстріли не вщухали, було порушено постачання у місто води, газу, електроенергії, що надзвичайно ускладнило становище людей. Через загрозу життю працівників ремонтних бригад ремонтні роботи часто відкладалися. У місті також не працював громадський транспорт і банкомати. Рівень життя у Мар'їнці погіршувався з кожним днем: у місті почалася гуманітарна криза. Населення потерпало від голоду і низьких температур у помешканнях. Проблема полягала не лише у тому, що не вистачало грошей на придбання продуктів і ліків, але й у тому, що вони з'являлися у місті зрідка. У 2015 р. на ціле місто працювала одна аптека і два магазини (продуктовий і господарчий).

Джерело 3. **Думка дослідника. Станиця Луганська**³⁵

Найбільших руйнувань містечко зазнало внаслідок обстрілів і авіаударів у 2014 р. Тоді ж було пошкоджено електричну станцію, електроопори, водо- і газопостачання. На певний час районний центр залишився без основних благ. Відновлювальні роботи через високий рівень небезпеки відкладались і станичани вимагали створити «зелений коридор» для їх проведення.

Через постійні загрози життю і здоров'ю персоналу припинили роботу банки, пенсійний фонд і казначейство, підприємства й організації. Населення залишилося без засобів, щоб проводити будь-які грошові операції, отримувати пенсії, зарплати, субсидії тощо.

Для багатьох станичан виплати були єдиним прибутком, тому найгостріше постало питання відновлення роботи державних установ і банків. Наприкінці 2014 р. було прийнято рішення про відкриття відділень Ощадбанку у прифронтових районах Донбасу. Тоді ж Ощадбанк повернувся і в Станицю. Охочих отримати виплати було занадто багато і люди щоранку вишикувалися у величезні черги – їх потрібно було вистояти аж 3, і тоді у кращому разі за місяць кошти видавали.

За законодавством України громадяни, які проживають на окупованих територіях, мають право отримувати пенсії і соціальні виплати, а для цього потрібно виїжджати на підконтрольну територію і реєструватися. Так з'явилося поняття «пенсійний туризм». Тому у 2015 р. з відкриттям КПВВ у Станиці черги біля банку поповнилися «пенсійними туристами» з Луганська.

Непроста ситуація склалася і в інших сферах життя. Взимку 2014 р. в екстремальних умовах була змушена припинити свою роботу Центральна районна лікарня. Унаслідок обстрілів було пошкоджено стаціонарний корпус, вибито вікна, взимку від морозів полопалися батареї. Персонал підтримував температуру в лікарні за допомогою обігрівачів і печей. Після відновлення діяльності відчувався дефіцит як у медичних препаратах та обладнанні, так і в медичних працівниках. Наприклад, станом на кінець 2016 р. у лікарні бракувало анестезіолога, гінекологів, не працювала реанімація і відділ переливання крові, пологовий будинок.

³⁵ Історія одного міста. Станиця Луганська / Melamory Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — К., 2018 – С.14

ТЕМА **ЯКЩО ПОРУЧ ВІЙСЬКОВИЙ ОБ'ЄКТ / ЯКЩО ВІЙНА ПРИХОДИТЬ У ТВІЙ ДІМ / ТІ, ХТО БУЛИ ПОРУЧ: ВИБІР В УМОВАХ ВІЙНИ (ПРО ЛУГАНСЬКИЙ АЕРОПОРТ ТА ДОЛІ МЕШКАНЦІВ С. ПЕРЕМОЖНЕ)**³⁶

Завдання для учнів

- Розгляньте Джерела 1 – 2. Що на них зображено? Що вам відомо про долю аеропортів Луганська і Донецька? Чому аеропорти стали одними із перших об'єктів, які хотіли захопити бойовики?

Джерело 1. Фото. Луганський аеропорт до 2014 року³⁷

³⁶ За матеріалами «Історія одного міста: записка за списком у Переможному / Melamory Maris, Ю. Павлік, В. Лебідь. Заг. ред.: О. Біда / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — К., 2018

³⁷ Режим доступу: <https://112.ua/politika/tuka-soobshhil-cto-proekt-rekonstrukcii-luganskogo-aeroporta-v-2011-g-do-sih-por-ne-oplachen-284464.html> Ост.перегляд -12.12. 2019.

Джерело 2. Фото. Руїни Луганського аеропорту³⁸

Історична довідка

У травні 2014 року почалися перші спроби захоплення аеропорту з боку незаконних збройних формувань. Блокада наземних шляхів сполучення з летовищем спонукала керівництво ЗСУ доставляти військове підкріплення, боєприпаси і провіант за допомогою транспортних літаків. 7 червня бойовики знищили інфраструктуру аеропорту; 11 червня Міжнародний аеропорт «Луганськ» було офіційно закрито у зв'язку з бойовими діями.

У ніч на 14 червня бойовиками було збито військово-транспортний літак Іл-76 (бортовий номер 76777) при заходженні на посадку в Луганський аеропорт. 40 десантників 25-ї окремої повітряно-десантної бригади і 9 членів екіпажу, які були на його борту, загинули. Після цієї події повітряне сполучення з аеропортом було повністю припинено.

Українські військовослужбовці тримали оборону аеропорту у повному оточенні без наземного і повітряного сполучень. З кінця травня по 31 серпня 2014 року Луганський аеропорт і навколишні населені пункти постійно обстрілювалися бойовиками, контрольованими РФ, з мінометів та стрілецької зброї, РПГ, а з 3 липня – і з системи «Град». У ніч на 1 вересня 2014 року українські військові вийшли з руїн аеропорту після 146 днів його оборони. Бойові дії в районі Луганського аеропорту мали руйнівний вплив на навколишні населені пункти. Найближчим до летовища було село Переможне, розташоване всього у 3 км від аеропорту.

³⁸ Режим доступу: <http://thekievtimes.ua/society/439338-luganskij-aeroport-posle-goda-ozhestochennyx-boev-foto.html>

Організованої урядом евакуації з населеного пункту не було. З початком обстрілів Переможного частина мешканців самостійно виїхала у безпечніші райони. Події 10 серпня (було затримано і вивезено у невідомому напрямку подружжя активістів) і 13 серпня 2014 року (обстріли Переможного із БМ-21 «Град») спонукали людей виїхати на підконтрольну урядові територію, багато жителів району полишили свої домівки. Учасники незаконних збройних формувань займалися мародерством: усі цінні речі, техніка, меблі і машини вилучалися у господарів, а залишені будинки використовували як військову комендатуру в Переможному.

Дотепер кількість загиблих та постраждалих серед цивільного населення в результаті хаотичних обстрілів села Переможне з липня по кінець серпня 2014 року достеменно невідома.

Завдання для учнів

- Ознайомтесь із Джерелами 3 – 5. Що ви дізнались із прочитаних фрагментів?
- Чому жителі села допомагали українським військовослужбовцям?
- Що і чому змушує людину діяти саме так?
- Для кого і чому ця допомога була важливою?

Джерело 3. **Зі спогадів Сергій Кротова, захисника Луганського аеропорту**

«Дуже багато людей допомагали. Дуже. Возили воду, провізію. Коли «зачинилася» сторона з Луганська, люди з села Переможне, що поблизу аеропорту, постійно допомагали. Від початку і до самого кінця»

Джерело 4. **Думка Євгенії Закревської, адвокатки**

«Багато хто з мешканців Переможного працював у Луганському аеропорту. І коли почалися бої, частина жителів села стала надавати гуманітарну допомогу військовим, здебільшого продуктами. І за це вони потрапили в розстрільні списки бойовиків. До того ж, опинилися в них не лише ті, хто допомагав армії, а й ті, хто більш-менш активно засвідчував свою проукраїнську позицію, ті, у кого було більше майна, ніж у решти, хто був успішнішим»

Джерело 5. **Думка дослідника**

За свідченнями українських військовослужбовців, місцевих мешканців та волонтерів, від самого початку перебування військових на захисті Луганського аеропорту, коли підрозділи протиповітряної оборони не могли забезпечувати їх харчами, засобами гігієни, медикаментами, паливом та іншими необхідними речами, допомога надходила від жителів Луганська та місцевих, зокрема й мешканців села Переможне.

Завдання для учнів

- Ознайомтеся із джерелами 6-7. Чому вони мають назву «справа»? Ким були люди, чії прізвища згадуються у джерелах?
- Що стало причиною трагічної долі цих людей? Хто винен у їх загибелі?
- Чи погоджуєтеся ви з висновками до цих джерел? Що саме вас вразило у цих історіях найбільше? Обґрунтуйте свою думку?
- Чим можна пояснити різну поведінку людей у схожих обставинах? Чому одні люди надавали підтримку і допомогу, а інші ставали на шлях зла – вбивали, грабували, знущалися з інших?

Джерело 6. **Справа Олени Куліш та Володимира Альохіна**

Куліш Олена Борисівна, 23.03.1968 р. н., луганська телеведуча, та її чоловік **Альохін Володимир Олексійович**, 12.09.1973 р. н., виїздити з Переможного не планували. Підвал їхнього будинку був найкраще обладнаний для переховування від обстрілів, тому там ховалися не лише господарі (Володимир, Олена та її 75-річний батько), а й сусіди. У ньому ж було влаштовано своєрідний «садочок» для малечі. Із перших днів подружжя допомагало українським солдатам у Луганському аеропорту: возили посилки, їжу, воду, ліки, збирали кошти.

10 серпня 2014 року о 4-й годині ранку 8 озброєних осіб у камуфляжі увірвалися в будинок волонтерів, обшукали й пограбували його і забрали подружжя на їхній машині. У будинок, крім Олени і Володимира, перебувало ще 5 осіб (батько Куліш та 4 сусідських дітей), які переховувалися від обстрілів. Протягом наступних 10 днів озброєні люди тричі поверталися до хати і грабували її, погрожуючи пістолетом батькові Олени. Сім'я не мала жодної інформації про долю волонтерів до січня 2015 року, доки їхні тіла не знайшли поблизу П'ятигорівки. Судово-медична експертиза підтвердила особи загиблих. Причиною смерті волонтерів стали вогнепальні поранення в голову.

Джерело 7. **Справа Андрія Кузьмича і Георгія Тяна**³⁹

Кузьмич Андрій Петрович, 20.12.1974 р.н., залишився у Переможному, щоб доглядати паралізованого батька. Його дружина і донька виїхали у Тернопіль. Сам Андрій разом із групою односельчан намагався виїхати із села 30 серпня 2014 року з допомогою українських військовослужбовців. Щоб убезпечити цивільних від нічних обстрілів, українські солдати сховали їх у гаражах на околиці Луганського аеропорту. Вранці наступного дня під тиском НЗФ і російських військ ЗСУ змушені були відступити, а цивільні з Переможного опинилися в полоні.

Про подальшу долю Андрія Кузьмича відомо небагато. Пізніше родичі Андрія дізналися, що бойовики його розстріляли, а тіло було спалено, останків не лишилося.

На відміну від інших жертв, про волонтерство Андрія інформації немає. Свідки припускають, що його вбили, бо він був прописаний за адресою сестри, прізвище якої було у розстрільних списках. Щодо вбивства місцевого підприємця **Георгія Тяна**, 29.09.1948 р.н., даних україно мало. Свідки з Переможного припускають, що це було пов'язано із небажанням окремих осіб віддавати йому грошові борги. Тіло Георгія Тяна було спалено разом із тілом Андрія Кузьмича.

³⁹ Дані потребують уточнення, тому що тіл жертв не знайдено і особи вважаються зниклими безвісти.

Висновки: Близьке розташування села Переможне до епіцентру бойових дій, активна позиція проукраїнськи налаштованих мешканців і їхня пов'язаність із Луганським летовищем стали основними причинами численних руйнувань і жертв серед цивільного населення. Окрім цього, були зафіксовані вбивства з метою наживи та факти мародерства.

ТЕМА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Завдання для учнів

- Об'єднайтесь у групи. Ознайомтесь із Джерелами 8 – 15 (кожна група працює з одним джерелом).
- Які враження справили на вас ці джерела? Що вразило найбільше?
- Як такі обставини впливають на психіку та поведінку людини?
- Як ви думаєте, чому свідки так гостро пам'ятають та описують історії, які з ними траплялися?
- Що відчували цивільні мешканці, коли злочинні дії бойовиків, які вони засуджували, повторювали деякі представники українських добровольчих батальйонів (див. інформаційну довідку 16)?
- Що могли вдіяти люди, які опинялись у таких обставинах?
- Використовуючи текст Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ) (Додаток 1), визначте, про порушення яких прав ідеться у наведених джерелах.
- Чому, на вашу думку, це стало можливим?
- Якою має бути реакція суспільства, держави, світової спільноти на подібні злочини і порушення прав і свобод людини? Чому?

Джерело 8. Думка дослідника⁴⁰

Після оголошення початку АТО бойовики вчергове вдалися до терору щодо місцевих: вони оголосили цілеспрямоване переслідування людей за окремими ознаками. Початком став заклик до жителів від одного з лідерів підконтрольних Росії НЗФ самопроголошеного мера Слов'янська В'ячеслава Пономарьова щодо інформування про всіх підозрілих осіб у місті, «особливо тих, які розмовляють українською мовою». Одночасно з цим представники НЗФ оголосили про заборону діяльності окремих політичних сил («УДАР», «Свобода», «Батьківщина») та будь-якої агітації за них. Також було оголошено комендантську годину від півночі до шостої ранку, а її порушення – підставою для затримання.

⁴⁰ Місто, з якого почалася війна: на головну роль призначено... / Юля Павлік / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2019. С 15.

Джерело 9. Свідчення очевидців⁴¹

«Коли ж у машині знайшли Біблію, то почали кричати, що я взагалі баптист і таких як я треба розстрілювати. А коли побачили християнську наліпку із символом «рибка», то озброєні люди, які затримали мене на блокпосту, почали кричати, що я харизмат - це ще гірше, ніж баптист, і таких навіть не розстрілювати, а просто різати треба». (перекл. з рос., свідок 9937). «Запитували» чому я відвідую протестантську церкву, чому я «продав православну» (перекл. з рос., свідок 9933).

Джерело 10. Думка дослідника⁴²

8 червня 2014 р., на свято П'ятдесятниці, після богослужіння у приміщенні церкви увірвалися представники НЗФ, підпорядкованих РФ. Вони незаконно затримали дияконів Володимира Величка та Віктора Брадарського, а також двох синів старшого пастора — Рувима та Альберта Павенків. Їхній батько Олександр Павенко на той момент разом із молодшими дітьми виїхав із міста через регулярні навідування бойовиків до церкви, а також відомості про зацікавленість його особою та погрози (свідок 9926). Понад місяць родичі незаконно затриманих чоловіків намагались отримати інформацію про місце їхнього перебування та їхній стан. Втім згодом стало відомо, що незаконно затриманих у той день мешканців Слов'янська допитували, катували та вбили наступного дня, 9 червня 2014 р.

Джерело 11. Свідчення очевидців⁴³

«Забрали ключі від машини. Зайшли у сектор гаражів, де вона стояла. Порізали усі замки з гаражів. Забрали машини, із багатьох інших гаражів позабирали» (перекл. з рос., свідок 9918) «Викрали 16 машин. Три машини швидкої допомоги. Нові. Був «Форд Транзит» перероблений у санітарний. Викрали. А також викрали 12 авто «Нива» з тих 20, що були отримані за реформою охорони здоров'я для роботи на дільницях». Деякі машини водії забирали й ховали у свої особисті гаражі. Решту повикрадали» (перекл. з рос., свідок 9935).

Джерело 12. Свідчення очевидців⁴⁴

«Охоронник розв'язав мені очі, я встиг побачити лавку із залізних ящиків з покладеною на них дошкою, умивальник з пластикової дволітрової пляшки, п'ятилітрова пляшка стояла в кутку для «туалету». У приміщенні було шестеро осіб, потім привели ще трьох. В кутку лежало якесь ганчір'я - старі ковдри, речі. Ця «лежанка» була 1,5-2 метри, там іноді можна було полежати, але не всім і не завжди. Охоронники часом спускалися подивитися: тих, хто лежав там чи просто спав, будили ударами ніг і палицями, спати було не можна. Розмір приміщення був десь 3х6 метрів. Під стелею було два віконця. Також горіла тьмяна лампа. Це все, що я встиг побачити. Решту часу, що я провів в ув'язненні, я залишався зв'язаним і з зав'язаними очима» (перекл. з рос., свідок 9933).

⁴¹ Там само. С 16.

⁴² Там само. С 17.

⁴³ Там само. С.19.

⁴⁴ Місто, з якого почалася війна: на головну роль призначено... / Юля Павлік / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2019. С 20.

Джерело 13. Думка дослідника⁴⁵

Полонених постійно позбавляли сну: охоронці регулярно будили сплячих затриманих, б'ючи їх палицею або використовуючи шокер. Затриманим не давали достатньої кількості їжі, а іноді не годували взагалі. У приміщеннях підвалу, де утримувалися люди, не було природного світла, а штучне було слабке. Нерідко в малих приміщеннях перебували одночасно дуже багато людей. Заборонялося спілкуватися із зовнішнім світом, дзвонити родичам.

Затримані не мали можливості самостійно митися або займатися фізичними вправами протягом усього періоду їхнього ув'язнення. Представники НЗФ, підконтрольних РФ, також нехтували проханнями затриманих про надання медичної допомоги.

Крім нелюдських умов тримання під вартою, затримані постійно зазнавали погроз, актів насильства, приниження та інших форм психологічного тиску. Затриманих допитували, вибиваючи зізнання у проукраїнській позиції, або ж карали за те, що вони не підтримували сепаратистську риторику. Під час допитів полоненим завдавали ушкоджень, били та катували.

Джерело 14. Свідчення очевидців⁴⁶

«З 25 червня нас почали вивозити на копання траншей. Ми копали траншеї, будували бліндажі, облаштовували мінометні позиції. Водій, що був на «Газелі» - він сам зі Слов'янська. Пішов до туалету, і його вбило. Коли починався обстріл, ми ховалися у виритих окопах. Часом окоп був викопаний лише на півметра, і в одну яму 4 на 4 метри та півметра глибиною лягало 20 людей. Ми були такі слабкі, що не могла навіть вставити лопату у землю. Тоді нам почали давати тушонку, мівіну, щоб у нас були сили копати» (перекл. з рос., свідок 9938).

Джерело 15. Думка дослідника⁴⁷

Спершу члени незаконних збройних підрозділів під час чергувань обшукували перехожих і вилучали їхні мобільні телефони, потім стало відомо про випадки незаконних затримань і «профілактичних» бесід. Незрозумілими були й розпочаті обшуки у приватних будинках, квартирах і адміністративних будівлях. Озброєні чоловіки у камуфляжі вибивали двері, вривалися в дім, перевертали все догори дном, били і принижували господарів. Затримували чоловіків, жінок і людей похилого віку, звозили їх у підвали, де з ними жорстоко поводитися і катували. Конфісковане під час обшуків майно – телефони, прикраси, меблі та апаратуру – привласнювали.

⁴⁵ Там само. С.20

⁴⁶ Там само. С.22

⁴⁷ Історія одного міста. Станиця Луганська / Melamory Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018. – С.12

Джерело 16. Інформаційна довідка про правопорушення деяких представників добровольчих батальйонів

Під час воєнних дій порушуються права цивільного населення з обох сторін лінії зіткнення. Не став винятком, на жаль, і новітній російсько-український конфлікт. Деякі представники добровольчих батальйонів поводитися так, що викликали надходження численних скарг мешканців області щодо непристойної поведінки та протиправних дій з боку військовослужбовців на території області. У наведених прикладах згадувались бійці батальйонів «Айдар»⁴⁸, «Чернігів»⁴⁹, «Торнадо»⁵⁰. Неправомірні дії представників цих батальйонів, особливо «Торнадо», викликали обурення місцевих мешканців і підривали авторитет військовослужбовців. Хвиля невдоволення наростала.

Геннадій Москаль, на той час голова Луганської обласної військово-цивільної адміністрації, 3.03.2015 р. звернувся до Генерального прокурора з проханням навести лад із військовослужбовцями, які займаються протиправною діяльністю, і щодо яких надходять численні скарги від цивільного населення на лінії розмежування. У березні 2015 р. військова прокуратура відкрила кримінальне провадження і висунула звинувачення представникам батальйонів «Торнадо» щодо створення злочинної організації, вчинення насильницьких дій і вбивства.⁵¹

У червні 2015 Г.Москаль звернувся до Міністра внутрішніх справ, Начальника Генерального штабу ЗСУ, Секретаря РНБО України. У своєму зверненні він наголошував на необхідності роззброїти, розформувати і вивести за межі Луганської області батальйони «Торнадо» і «Чернігів».

В результаті дій правоохоронних органів командира батальйону «Торнадо» Руслана Онищенко та інших членів підрозділу було затримано. Батальйон було виведено за межі Луганської області і розформовано. Визнанні винними військовослужбовці були позбавлені військових звань У 2017 р. суд оголосив вирок 12 колишнім «торнадівцям». Вісьмох екс-бійців, звинувачених у насильстві та катуванні, засудили до позбавлення волі від 5 до 11 років. Трьох звільнили від відбування покарання з випробувальним терміном строком на 2 роки⁵².

Висновки: Текст Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ) не залишає сумнівів у тому, що ця Конвенція застосовується під час збройних конфліктів так само, як і в мирний час. Крім того, ЄКПЛ, як пізніше і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, визначила низку прав людини, відступати від яких заборонено за будь-яких обставин.

Розглядаючи викладені у звіті порушення у світлі стандартів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рим, 1950 р.), ми можемо стверджувати про порушення права на життя (ст. 2), заборону катування (ст. 3), права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5) тощо.

⁴⁸ 24-й окремий штурмовий батальйон «Айдар» — штурмовий батальйон Сухопутних військ Збройних сил України. Був створений у травні 2014 року як добровольчий 24-й батальйон територіальної оборони «Айдар», підпорядкований Міністерству оборони України. Діяв на Луганщині у складі підрозділів АТО, виконуючи завдання із захисту територіальної цілісності України. Свою назву отримав на честь річки Айдар, на берегах якої відбувся перший бій формування.

⁴⁹ Рота «Чернігів» (РПСПОП «Чернігів») — підрозділ патрульної поліції особливого призначення, створений 16 квітня 2014 року, як добровольчий батальйон патрульної служби міліції особливого призначення у структурі УМВС України в Чернігівській області. / Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Рота_поліції_«Чернігів»

⁵⁰ Рота патрульної служби міліції особливого призначення «Торнадо» (РПСМОП «Торнадо») — колишній добровольчий спецпідрозділ МВС України. Створений у вересні 2014 року в структурі ГУ МВС України в Запорізькій області на базі особового складу розформованого добровольчого батальйону «Шахтарськ». [2] Рота «Торнадо» розформовано наказом міністра МВС Авакова 18 червня 2015 року / Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Рота_міліції_«Торнадо»

⁵¹ Див: Геннадій Москаль. Офіційний веб-сайт. Москаль: «Війна народжує не тільки героїв, але й негідників та мародерів. І завдання держави, щоб кожен із них отримав по заслугах». - Режим доступу <http://moskal.in.ua/?p=38581>

⁵² Див.: Суд приговорив 8 екс-бойцов «Торнадо» к тюремному заключению на срок от 8 до 11 лет./електронний ресурс «Лівий Берег» <https://lb.ua/>. Режим доступу https://lb.ua/news/2017/04/07/363400_sud_prigovoril_8_eksboytsov.htm

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ (Спрощена версія вибраних статей)

Короткий виклад преамбули

Уряди країн-членів Ради Європи працюють у напрямку забезпечення миру і єдності на основі прав людини та основоположних свобод.

Прийнявши цю Конвенцію, вони вирішують зробити перші кроки щодо забезпечення дотримання багатьох прав, закріплених у Загальній декларації прав людини.

Стаття 1 – Зобов'язання поважати права людини

Держави повинні гарантувати, що кожна людина має права, зазначені в цій Конвенції.

Стаття 2 – Право на життя

У вас є право на життя.

Стаття 3 – Заборона катування

Ніхто ніколи не має права робити вам боляче або катувати вас. Навіть під арештом вашу людську гідність потрібно поважати.

Стаття 4 – Заборона рабства і примусової праці

Забороняється ставитися до вас як до раба або змушувати виконувати примусову працю.

Стаття 5 – Право на свободу та особисту недоторканність

У вас є право на свободу. Якщо вас заарештували, у вас є право знати причину. Якщо вас заарештували, ви маєте право на суд найближчим часом або на звільнення до часу проведення суду.

Стаття 6 – Право на справедливий суд

Ви маєте право на справедливий суд перед неупередженим та незалежним суддею. Якщо вас звинувачено у скоєнні злочину, ви невинні, поки не доведена ваша вина. У вас є право користуватися допомогою адвоката, послуги якого повинна оплачувати держава, якщо ви бідні.

Стаття 7 – Ніякого покарання без закону

Ви не можете бути визнані винним у вчиненні злочину, якщо не було закону проти нього, коли ви його вчинили.

Стаття 8 – Право на повагу до приватного і сімейного життя

Ви маєте право на повагу вашого приватного і сімейного життя, свого дому і листування.

Стаття 9 – Свобода думки, совісті і релігії

У вас є право на свободу думки, совісті і релігії. У вас є право сповідувати свою релігію вдома і в громадських місцях і змінити свою релігію, якщо ви цього хочете.

Стаття 10 – Свобода вираження поглядів

Ви маєте право відповідально говорити і писати те, що ви думаєте, і давати і отримувати інформацію від інших. Це включає свободу преси.

Стаття 11 – Свобода зібрань та об'єднання

Ви маєте право на участь у мирних зібраннях і право створювати або вступати в асоціації, включаючи профспілки.

Стаття 12 – Право на шлюб

Ви маєте право одружуватися і мати сім'ю.

Стаття 13 – Право на ефективний засіб правового захисту

Якщо ваші права порушені, ви можете скаржитися на це офіційно в суди чи інші державні органи.

Стаття 14 – Заборона дискримінації

У вас є ці права незалежно від кольору шкіри, статі, мови, політичних чи релігійних переконань або походження.

Стаття 15 – Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації

Під час війни або іншого надзвичайного стану уряд може робити речі, які порушують ваші права, але тільки в разі крайньої необхідності. Але навіть у таких випадках владі не дозволяється, наприклад, застосовувати до вас тортури або вбити вас без суду.

Стаття 16 – Обмеження політичної діяльності іноземців

Уряди можуть обмежити політичну діяльність іноземців, навіть якщо це суперечитиме статтям 10, 11 або 14.

Стаття 17 – Заборона зловживання правами

Ніщо в цій Конвенції не може бути використане, щоб обмежити права і свободи, закріплені в Конвенції.

Стаття 18 – Межі застосування обмежень прав

Більшість прав у цій Конвенції можуть обмежуватися загальним законодавством, яке застосовується до всіх. Такі обмеження дозволено тільки, якщо це продиктовано реальною необхідністю.

Статті з 19 по 51

У цих статтях ідеться про створення Європейський суду з прав людини і пояснюється, як він працює.

Стаття 34 – Індивідуальні заяви

Якщо ваші права, що містяться у Конвенції, були порушені, то спочатку ви повинні звернутися до всіх компетентних національних органів. Якщо це вам не допомогло, то ви можете звернутися безпосередньо в Європейський суд з прав людини у Страсбурзі.

Стаття 52 – Запити Генерального секретаря

Якщо Генеральний секретар Ради Європи просить цього, то уряд повинен пояснити, як його національне законодавство захищає права з цієї Конвенції.

ПРОТОКОЛИ ДО КОНВЕНЦІЇ

Стаття 1 Протоколу №1 – Захист власності

У вас є право на власність і право використовувати своє майно.

Стаття 2 Протоколу №1 – Право на освіту

У вас є право ходити до школи.

Стаття 3 Протоколу №1 – Право на вільні вибори

У вас є право обирати уряд своєї країни шляхом таємного голосування.

Стаття 2 Протоколу №4 – Свобода пересування

Якщо ви на законних підставах перебуваєте в країні, то у вас є право перебувати, де ви хочете, і жити там, де ви хочете в ній.

Стаття 1 Протоколу №6 – Скасування смертної кари

Ви не можете бути засудженим до смертної кари або страчені державою.

Стаття 2 Протоколу №7 – Право на оскарження у кримінальних справах

Ви можете подати скаргу до суду вищої інстанції, якщо ви були засуджені за вчинення злочину.

Стаття 3 Протоколу №7 – Відшкодування в разі судової помилки

Ви маєте право на компенсацію, якщо ви були засуджені за вчинення злочину і виявляється, що ви були невинні.

Стаття 1 Протоколу №12 – Загальна заборона дискримінації

Ви не можете зазнавати дискримінації з боку державних органів з причин, наприклад, кольору шкіри, статі, мови, політичних чи релігійних переконань або походження.

Ця спрощена версія була підготовлена Директоратом комунікації Ради Європи тільки в освітніх цілях. Єдиними текстами, які мають юридичну основу, є офіційно опубліковані версії Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї.

Поточний стан підписів та ратифікацій Конвенції та Протоколів до неї, а також вичерпний перелік заяв та застережень доступний на сайті Ради Європи: www.conventions.coe.int

7. Рекомендована література:

1. **Антонов А.В., Бзот В.Б., Жилін Є.І. Україно-російський воєнний конфлікт: сутність, передумови та зміст агресії.** Частина 1. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://informnapalm.org/wp-content/uploads/2014/11/Voyenni-konflikty-novogo-typu-4GW.-CHastyna-I.pdf>
2. **«Війна і права людини».** Дослідження Української Гельсінської спілки з прав людини. / М.М. Гнатівський, А.О. Кориневич, О.М. Лисенко; за заг. ред. А.О. Кориневича, О.А. Мартиненка – К.: КВІЦ, 2015. – 42 с.: іл. – К.: 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/files/docs/1439184931.pdf>
3. **Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції: зб.наук. праць** / За заг. ред. ред. В.С. Курило, С.В. Савченко, О.Л. Караман. – Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. – 432 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1755/Gibridna%20viina.PDF?sequence=1&isAllowed=y>
4. **Енвер Джуліман. Примирення.** Вказівники впродовж шляху / Пер. з норвезької. – К.: Ультрадрук, 2018.
5. **Інформаційні матеріали УІНП до 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України** / Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 14.03.2019 №1/9-156. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/1_9-156.docx
6. **Історія одного міста. Окупація та звільнення Сєвєродонецька** / Валерій Снегірьов, Олег Мартиненко, Сергій Мовчан / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2017. – 17 с.
7. **Історія одного міста: зачистка за списком у Переможному** / Melamory Maris, Ю. Павлік, В. Лебідь. Заг. ред.: О. Біда / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018. – 22 с.
8. **Історія одного міста. Станиця Луганська** / Melamory Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018. – 24 с.
9. **Історія одного міста. Попасна під «Градами»** / Валерій Снегірьов, Сергій Мовчан, Світлана Рибалко / Українська Гельсінська спілка з прав людини – К., 2018. – 15 с.
10. **Історія одного міста. Мар'їнка: на лінії вогню** / Melamory Maris, заг. ред. – О.А. Біда, О.А. Мартиненко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018. – 20 с.
11. **Історія одного міста. Звільнення та оборона Маріуполя** / Валерій Снегірьов, Олег Мартиненко, Олексій Біда, Сергій Мовчан / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018. – 34 с.
12. **Мещерякова О.В. Операції ООН з підтримання миру: усунення двозначностей** / О.В. Мещерякова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – №42. – С. 70-76. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_42_13

13. **Міжнародне гуманітарне право.** Посібник для юриста / [О.О. Войтенко, М.М. Гнатовський, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.М. Лисик, О.Р. Поєдинок, Н.В. Хендель]; за ред. Т.Р. Короткого. – Київ-Одеса: Українська Гельсінська спілка з прав людини: Фенікс, 2016 – 2017. – 145 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/MHP-final.pdf>
14. **Місто, з якого почалася війна: на головну роль призначено...** / Юля Павлік / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2019. – 52 с.
15. **Назустріч пам'яті: Навч.-метод. посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я»** / Авт.-упоряд.: О.Войтенко, М.Тяглий. – К.: Майстер книг, 2012. – 240 с.
16. **Развитие восстановительной культуры школы: слияние личного и профессионального «пути паломника»** / Кет Кронин-Лемп и Рон Кронин-Лемп. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://sprc.ru/wp-content/uploads/2012/08/Развитие-восстановительной-культуры-школы.pdf>
17. **Світова гібридна війна: український фронт: монографія** / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/about/text/HW_druk_fin%2Bsite_changed.pdf
18. **Територія підтримки: безпечні простори для підлітків у часи військового конфлікту** / Ред. А.Ленчовська, авт.-упоряд. К.Крейдерман, О.Почаєвець, У.Устінова. – К.: Все просто, 2017. – 64 с.
19. **Приклади розробок уроків про суть збройних конфліктів** (англ.мовою) –Making Sense of World Conflicts. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.oxfam.org.uk/education/resources/making-sense-of-world-conflicts>

